

NÆRINGSLIV OG MENNESKERETTIGHETER

Multinasjonale selskapers ansvar for å respektere internasjonale menneskerettigheter.

Kandidatnr:

Veileder: Ivar Alvik

Leveringsfrist: 25.11.2003

Til sammen 17 866 ord

13.01.2004

Innholdsfortegnelse

<u>NÆRINGSLIV OG MENNESKERETTIGHETER</u>	I
1 <u>INNLEDNING</u>	1
1.1 BAKGRUNN OG UTVIKLINGSTREKK	1
1.2 FORHOLDET MELLOM INTERNASJONALE SELSKAPER OG MENNESKERETTIGHETER	3
1.3 MENNESKERETTIGHETER	4
1.4 RETTSKILDER OG VIDERE OPPLEGG FOR OPPGAVEN	8
2 <u>ETISKE OG MARKEDSØKONOMISKE GRUNNER TIL Å RESPEKTERE MENNESKERETTIGHETER</u>	10
2.1 MORALSK ANSVAR	10
2.2 MARKEDSSKAPT ANSVAR	11
3 <u>NASJONAL LOVGIVNING</u>	13
3.1 VERTSLANDETS LOVGIVNING	14
3.2 HJEMLANDETS LOVGIVNING	15
4 <u>MULTINASJONALE SELSKAPER SOM RETTSSUBJEKT I FOLKERETTEN</u>	17
5 <u>MULIGE FOLKERETTSLIGE GRUNNLAG</u>	19
5.1 INTERNASJONALE KONVENSJONER	19
5.1.1 MULTINASJONALE SELSKAPERS FORPLIKTELSE I HENHOLD TIL INTERNASJONALE KONVENSJONER	20
5.1.2 INTERNASJONALE KONVENSJONER HVOR PRIVATE ER GJORT TIL PLIKTSUBJEKTER	23
5.2 INTERNASJONALE RETNINGSLINJER	25
5.2.1 UTVIKLINGEN AV INTERNASJONALE RETNINGSLINJER	25
5.2.2 OECD OG ILO'S RETNINGSLINJER	26
5.2.3 INTERNE RETNINGSLINJER	27

5.2.4	RETTLIG BETYDNING AV INTERNASJONALE RETNINGSLINJER	28
5.3	INTERNASJONAL SEDVANE	31
5.3.1	INTERNASJONALE MENNESKERETTIGHETER SOM INTERNASJONAL SEDVANERETT	32
5.3.2	MULTINASJONALE SELSKAPERS FORPLIKTELSER FORPLIKTELSER I HENHOLD TIL INTERNASJONAL SEDVANERETT	34
5.4	ALMINNELIGE RETTSGRUNNETNINGER	40
5.4.1	INTERNASJONALE MENNESKERETTIGHETER SOM ALMINNELIGE RETTSGRUNNETNINGER	40
5.4.2	MULTINASJONALE SELSKAPERS FORPLIKTELSER I HENHOLD TIL ALMINNELIGE RETTSPRINSIPPER	42
5.5	GRUNNER TIL AT ENKELTE RETTIGHETER ER FORPLIKTENDE OGSÅ FOR MULTINASJONALE SELSKAPER	42
6	<u>OMFANGET AV MULTINASJONALE SELSKAPERS ANSVAR</u>	44
6.1	BREDDEN AV MULTINASJONALE SELSKAPERS MENNESKERETTIGHETESANSVAR	44
6.2	DYBDEN AV MULTINASJONALE SELSKAPERS MENNESKERETTIGHETSANSVAR	45
7	<u>HÅNDHEVELSE OG KONTROLL</u>	48
7.1	KONTROLLMEKANISMER	48
7.1.1	IKKE-JURIDISKE KONTROLLMEKANISMER	48
7.1.2	JURIDISKE KONTROLLMEKANISMER	50
7.2	HÅNDHEVELSESMEKANISMER	50
7.2.1	HÅNDHEVELSE FOR NASJONALE DOMSTOLER	51
7.2.2	UTVIKLING AV EN INTERNASJONAL DOMSTOL	54
7.2.3	UTVIKLING AV EN OMBUDSMANNSORDNING	55
8	<u>OPPSUMMERING OG AVSLUTTENDE BEMERKNINGER</u>	56
9	<u>LITTERATURLISTE OG KILDEHENVISNINGER</u>	58
9.1	BØKER OG ARTIKLER	58
9.2	KONVENSJONER OG DEKLARASJONER	59
9.3	CODES OF CONDUCT	61
9.4	EU-RESOLUSJONER	61

9.5	RETTSPRAKSIS	61
9.5.1	INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE	61
9.5.2	INTERNATIONAL MILITARY TRIBUNALS	62
9.5.3	UNITED KINGDOM	62
9.5.4	UNITED STATES	62
9.6	INTERNETTSIDER	62
9.7	STORTINGSDOKUMENTER	63

1 Innledning

1.1 Bakgrunn og utviklingstrekk

Både nasjonalt og internasjonalt har det de siste årene vært stadig økende fokus på næringslivets forhold til det samfunn de opererer i generelt og menneskerettighetene spesielt. Begrepet menneskerettigheter betegner visse grunnleggende normer som skal beskytte mot vilkårlige overgrep fra myndighetenes side og sikre respekt for enkeltmennesket.¹ Det dreier seg altså først og fremst om enkeltindividets rettigheter overfor myndighetene og rettssystemet, og statens forpliktelser overfor individene. I utgangspunktet er det derfor statene som er ansvarlig for menneskerettighetssituasjonen innenfor statens eget territorium. Det har imidlertid gjentatte ganger vist seg at det ikke bare er statene og deres myndigheter som kan knyttes til krenkelser av internasjonale menneskerettigheter. Særlig store selskaper som driver sin virksomhet i flere land, har blitt satt i sammenheng med brudd på menneskerettighetene. Problemstillingen vil i det følgende være om og i hvilken grad også multinasjonale selskaper kan og bør stilles til ansvar for brudd på menneskerettigheter, som kan knyttes til private selskaper og bedrifters virksomheter. Med ansvar forstås her ansvar på juridisk grunnlag i motsetning til ansvar på grunnlag av etiske betraktninger og markedsøkonomiske hensyn. Ansvar kan omfatte både sivilt og strafferettslig ansvar, og kan bestå både i forpliktelser av negativ karakter, i form av at det foreligger en plikt til å unnlate å handle på en bestemt måte, og positive forpliktelser i den forstand at man er forpliktet til å foreta visse handlinger.

Private selskaper og bedrifter operer innenfor en omfattende samfunnsmessig sammenheng som for stadig flere bedrifter er internasjonal og global. Slike selskaper betegnes blant annet som multinasjonale selskaper, multinasjonale virksomheter eller internasjonale selskaper. Kjernen i disse begrepene og det sentrale i denne sammenheng, er at det dreier seg om selskaper som operer på tvers av landegrenser.

¹ Se St.meldingnr 21 (1999-2000)

Spørsmålet om også multinasjonale selskaper kan trekkes til ansvar for brudd på menneskerettighetene, har ofte blitt møtt med at næringslivets oppgave er økonomisk gevinst, og så lenge de operer i samsvar med de nasjonale regler i det land hvor virksomheten drives, er det tilstrekkelig.² Det vil imidlertid også kunne være etiske normer som rekker lenger enn de lovreguleringer som er gjort av det enkelte lands myndigheter, og som det kan være grunn til å vente at private selskaper respekterer. Blant annet vil dette gjelde grunnleggende internasjonale menneskerettigheter.

Det vil kunne være gode grunner til å pålegge også multinasjonale selskaper et ansvar for å respektere menneskerettighetene. Årsaken til oppmerksomheten rundt dette temaet er først og fremst den økende globaliseringen som har funnet sted de siste tiår. Med globalisering forstås her ”internasjonaliseringen av kapital, produksjon, arbeidskraft og det frie marked”.³ (min oversettelse) Denne globaliseringen fører til et nettverk av multinasjonale selskaper hvor de forskjellige enheter utøver sin virksomhet i forskjellige land. Eierne er ofte spredd over hele verden, råvarer hentes fra ett land, fabrikker ligger i forskjellige andre land og markedet er internasjonalt. Handel og investeringer over landegrensene øker meget raskt, og produksjonen eller deler av den, plasseres gjerne der det er gunstigst, ofte i land med vanskelige regimer og hvor menneskerettighetene brytes. Denne internasjonaliseringen av næringslivet vanskeliggjør regulering ved hjelp av nasjonale lover. Fordi selskapene opererer i flere land, vil de kunne unndra seg de nasjonale lovreguleringer som gjelder i hjemlandet, ettersom nasjonal lovgivning i utgangspunktet er begrenset til å gjelde innenfor statens eget territorium. De lovreguleringer og kontrollmekanismer som eksisterer i de land hvor virksomheten faktisk drives, er ofte i fra et menneskerettslig synspunkt ikke tilstrekkelige. Utfordringen ligger derfor i å kunne regulere og kontrollere deres virksomhet gjennom internasjonale mekanismer.⁴

Et annet forhold er at denne globaliseringsprosessen har ført til at multinasjonale selskaper er i besittelse av betydelig økonomisk makt. I mange tilfeller har selskapene en sterkere maktposisjon enn staten hvor de driver sin virksomhet. Dette har ført til

² Se Addo s 49

³ Se Addo s 246

⁴ Se Kamminga s 3

muligheter for å utnytte landets regimer. I flere tilfeller har selskaper blitt kritisert både for selv å ha begått handlinger som krenker menneskerettighetene, for å medvirke og bidratt til situasjoner hvor grunnleggende rettigheter har blitt satt til side, og å ha unnlatt å handle i situasjoner hvor grunnleggende rettigheter har blitt satt til side.

Det vil imidlertid også kunne være problemer med å stille selskaper juridisk til ansvar for brudd på slike normer. Når det gjelder strafferettslige sanksjoner, er det åpenbare problemet at selskaper ikke kan settes i fengsel. Et annet forhold som vil kunne by på problemer i forhold til å stille multinasjonale selskaper ansvarlig for menneskerettighetskrenkelsener, er at selskapene vil være bundet av den lovgivning som gjelder i det landet hvor selskapet driver sin virksomhet. Enkelte land har lovgivning som strider mot menneskerettighetene, og selskapene vil således i henhold til landets lovgivning være forpliktet til å krenke slike rettigheter. For eksempel opererer en rekke land i dag med et forbud mot å danne fagforeninger. Hvis et selskap i samsvar med internasjonale menneskerettigheter tillater sine arbeidstakere å organisere seg, vil dette således være i strid med de nasjonale regler. Selv om selskapet i et slik tilfelle ønsker å følge internasjonale standarder, vil dette by på problemer i forhold til myndighetene i det land hvor virksomheten drives.

1.2 Forholdet mellom internasjonale selskaper og menneskerettigheter

Multinasjonale selskaper vil kunne ha innflytelse på menneskerettighetene på flere måter. For det første kan også multinasjonale selskaper, på samme måte som statlige myndigheter begå handlinger som direkte strider mot menneskerettighetene. Et eksempel på dette er hvor et selskap eller en bedrift bryter arbeidsrettigheter for eksempel ved å nekte arbeidstakerne retten til å organisere seg, eller benytter seg av slavearbeid eller barnarbeidere. Dette vil være i strid med for eksempel bestemmelser tatt inn i henholdsvis *FN's verdenserklæringen om menneskerettigheter* art 20, *ILO-konvensjonene nr 87 og 98*, og *FN's verdenserklæring om menneskerettigheter* art 4, *FN's barnekonvensjon* og *ILO-konvensjonene nr 29 og 138*. Grov utnyttning og dårlig behandling av arbeidstakerne vil være et annet eksempel. Det har også de senere år vært eksempler på andre type grove menneskerettighetsbrudd som har tilknytning til private selskapers virksomhet. Blant annet er det avdekket tilfeller av tortur og drap begått av sikkerhetsstyrker som er satt til å beskytte bedrifter og selskapers installasjoner. Private

selskapers virksomhet vil også for eksempel kunne medføre alvorlige miljøskader, som igjen kan føre til menneskerettighetskrenkelser. Slike miljøskader vil kunne være en trussel mot retten til helse og retten til liv, slått fast blant annet i FN's verdenserklæring om menneskerettigheter art 3.⁵

For det andre kan multinasjonale selskaper mer indirekte bidra til at menneskerettighetene blir krenket. Dette vil blant annet være tilfelle hvor et selskap støtter et regime som bryter menneskerettighetene, eller på annen måte påvirker det politiske liv innenfor en stat, for eksempel gjennom å undergrave demokratiske rettigheter. Det mest dramatiske eksempel på dette er trolig statskuppet i Chile i 1973, som kastet den demokratiske valgte presidenten Salvador Allende fra makten. Dette var i stor grad støttet av det amerikanske selskapet International Telephone and Telegraph Corporation (ITT).⁶

Disse eksemplene viser at multinasjonale selskapers forhold til de internasjonale menneskerettigheter har vært og vil kunne være gjenstand for kritikk.

Det er imidlertid grunn til å påpeke at multinasjonale selskaper også kan ha en positiv innflytelse på samfunnsutviklingen i de land hvor de driver sin virksomhet. Generelt vil selskaper og bedrifters tilstedeværelse i et utviklingsland kunne være med å bidra til en positiv utvikling. Investeringer og etableringer fører til økonomisk vekst, arbeidsplasser, teknologisk utvikling og økt levestandard, noe som igjen vil kunne medføre økt respekt for menneskerettighetene. Videre har multinasjonale selskaper i kraft av sine økonomiske ressurser og kunnskaper, stor makt og innflytelse overfor lokale myndigheter. En slik posisjon vil blant annet kunne benyttes til å påvirke myndighetene i retning av økt respekt for, og økt beskyttelse av menneskerettighetene

1.3 Menneskerettigheter

Begrepet menneskerettigheter omfatter som nevnt, individenes helt grunnleggende og fundamentale rettigheter. En stor del av disse rettighetene er slått fast i FN's *Verdenserklæring om menneskerettigheter av 1948*. (*Verdenserklæringen*). Det helt

⁵ Se Kamminga s 76

⁶ Se Kamminga s 76

grunnleggende prinsipp om at alle mennesker er født frie og like i verdighet og rettigheter er slått fast i artikkel 1, og i henhold til artikkel 2, skal alle kunne nyte rettighetene uten forskjellsbehandling på grunn av rase, farge, kjønn, språk, nasjonal opprinnelse eller fødsel. De enkelte rettigheter er slått fast i artikkel 3 til 27, og omfatter både sivile og politiske rettigheter, såvel som økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter. De sivile og politiske rettighetene omfatter blant annet retten til liv og fysisk integritet, frihet fra tortur, retten til en rettferdig rettergang, retten til ytrings- og trosfrihet og politiske rettigheter som for eksempel organisasjonsfrihet og stemmerett. De økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter skal først og fremst sikre retten til sosial velferd som arbeid, rimelige arbeidsvilkår, sosial trygghet, familievern og retten til helse og utdanning. I forhold til økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter har statene først og fremst en forpliktelse til å gjøre så godt de kan ut i fra økonomiske forutsetninger, og ikke en forpliktelse til å oppnå bestemte resultater. Bestemmelser om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter er ofte mer skjønnsbaserte, enn bestemmelser om sivile og politiske rettigheter, og har en mindre håndfast formulering. Det er derfor vanligvis enklere å ta stilling til om sivile og politiske rettigheter overholdes, enn om de økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter respekteres eller ikke. Det vil eksempelvis være enklere å konstatere om landets myndigheter benytter tortur overfor sine fanger, enn om myndighetene har gjort nok for å tilby et tilstrekkelig helsesystem. Også enkelte økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, som for eksempel frihet fra diskriminering og retten til å danne fagforeninger, vil imidlertid også kunne være greie å måle. Det er for øvrig hverken mulig eller ønskelig å operere med et klart skille mellom de to kategorier av rettigheter. Rettighetene utfyller og overlapper hverandre i stor grad, og kan ikke ses uavhengig av hverandre. FN har også gjentatte ganger påpekt at de to kategoriene er likestilt. Dette ble blant annet presisert i *The Vienna Declaration and Programme of Action*, som ble vedtatt under the World Conference on Human Rights i 1993. Denne deklarasjonen slår fast at “all human rights are universal, indivisible and interdependent and interrelated”.⁷

Det kan også skilles mellom derogible og ikke-derogible rettigheter. De ikke-derogible rettighetene, eller *jus cogens* rettigheter, er rettigheter som må betraktes som så fundamentale og grunnleggende at det ikke under noen omstendigheter kan gjøres

⁷ Se Eide, Krause og Rosas s 3

unntak fra disse. Dette gjelder blant annet retten til liv, som er slått fast i *Verdenserklæringen* artikkel 3, forbudet mot slaveri, artikkel 4 og forbudet mot tortur, artikkel 5. De derogible rettigheter er det på den annen side under visse omstendigheter adgang til å gjøre unntak fra. De derogible og ikke-derogible rettighetene vil i varierende grad være relevante i forhold til multinasjonale selskaper og deres virksomhet. Enkelte rettigheter vil muligens kunne være direkte forpliktende også selskaper, andre vil kun fungere som etiske retningslinjer for hvordan selskaper bør drive sin virksomhet. Dette vil jeg komme nærmere tilbake til i punkt 6.2.

Verdenserklæringen er et politisk dokument og er således ikke formelt juridisk bindende for statene. Den har imidlertid dannet basis for utviklingen av et omfattende internasjonalt regelverk med en rekke bindende konvensjoner og utfyllende protokoller og anbefalinger både på internasjonalt og regionalt nivå. Disse konvensjonene er i utgangspunktet kun juridisk bindende for statene som har ratifisert de.

Menneskerettighetene, i alle fall enkelte av de, kan imidlertid også betraktes som sedvane. Disse rettighetene vil da være forpliktende for alle stater uavhengig om konvensjonene er ratifisert. Statenes forpliktelser i forhold til menneskerettighetene er både av positiv karakter, i form av plikt til å foreta spesielle handlinger, og negative, i form av at statene er forpliktet til å unnlate å handle på bestemte måter. Forpliktelsene består således, i henhold til Asbjørn Eides tredeling, i en plikt for statlige myndigheter til å *respekttere, sikre og fremme* de rettigheter som er slått fast i de aktuelle konvensjoner.⁸

Statenes ansvar for menneskerettighetene innebærer således for det første at de er forpliktet til å *respekttere* rettighetene, hvilket betyr at statene hverken direkte eller indirekte må bryte rettighetene på noen måte. Det typiske eksempel på krenkelser av menneskerettighetene fra myndigheters side er misbruk av politi- og militærmakt.

Statene har videre et ansvar som tredjepart til å *sikre* at andre ikke krenker menneskerettighetene. I henhold til internasjonale konvensjoner er myndighetene forpliktet til å sørge for at menneskerettighetene ikke krenkes av noen på eget territorium. For eksempel er statlige myndigheter i henhold til *Konvensjonen om sivile*

⁸ Se Goyer s 3

og politiske rettigheter artikkel 22 og artikkel 11 i *Den europeiske menneskerettighetskonvensjon* forpliktet til å sørge for at arbeidsgivere ikke forbyr og forhindrer sine arbeidstakere i å danne fagforeninger. Videre har eksempelvis også statene i henhold til *FN's barnekonvensjon* et ansvar for å sikre at private bedrifter ikke benytter seg av barn som arbeidskraft. Også i slike tilfeller hvor for eksempel private selskaper bryter menneskerettigheter, er det staten som stilles til ansvar selv om myndighetene ikke selv står for krenkelsen, forutsatt at statlige myndigheter ikke har oppfylt sine forpliktelser de har i henhold til internasjonale konvensjoner eller internasjonal sedvane. Dette ansvaret for å sikre menneskerettighetene innebærer blant annet at myndighetene er forpliktet til å implementere ratifiserte konvensjoner i nasjonal lovgivning. Nasjonale lover og regler vil være forpliktende overfor private virksomheter på statens territorium. I kraft av nasjonal lovgivning vil selskapet således være forpliktet til å operere i samsvar med menneskerettighetene, og ved eventuelle brudd på disse reglene, vil de kunne trekkes til ansvar.

For det tredje har staten også en plikt til å søke og *fremme* menneskerettighetene, for eksempel gjennom bistand eller støtte til private aktører som har dette til målsetting. Vanligvis er det denne form for forpliktelser som forbindes med økonomiske og sosiale rettigheter. Brudd på denne type rettigheter skyldes i mange tilfeller ressursmangel og ikke manglende vilje.

Innen FN-systemet eksisterer det nå både et charter- og traktatbestemt system som har oppnådd tilnærmet universell aksept. De viktigste konvensjonene utviklet av FN er *Konvensjonen om sivile og politiske rettigheter* (SP) fra 1966 og *Konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter* (ØSK) fra 1966. I tillegg er det også utarbeidet en rekke spesialkonvensjoner til beskyttelse av særlige grupper eller interesser, som for eksempel *Konvensjonen om avskaffelse av alle former for rasediskriminering*, *Konvensjonen om barns rettigheter*, *Konvensjonen mot tortur og annen grusom, umenneskelig eller nedverdiggende behandling eller straff* og *Konvensjonen om å avskaffe alle former for diskriminering mot kvinner*.

Videre er det også utviklet regionale systemer både i Europa, Amerika og Afrika. Europarådet vedtok i 1950 *Den europeiske menneskerettighetskonvensjon*, (EMK). Det europeiske systemet er for øvrig særegent ved at det også har et eget kontrollsystem.

Kontrollen med etterlevelsen av EMK, var opprinnelig lagt til kommisjonen og domstolen. Etter en reform i 1998, ligger imidlertid kontrollen nå bare hos domstolen. Kontrollsystemet bygger på at både stater og individer har klagerett og kan bringe en sak inn for domstolen med påstand om at en stats myndigheter har brutt sine menneskerettighetsforpliktelser.⁹

Også på det amerikanske kontinentet er det etablert et system liknende det europeiske. Organisasjonen av amerikanske stater (OAS) ble etablert i april 1948.¹⁰ Organisasjonen vedtok i 1969 *The American Convention on Human Rights* i San Jose. Det er også etablert en egen amerikansk menneskerettighetsdomstol.¹¹

Organisasjonen for afrikansk enhet ble stiftet i 1963, og en egen menneskerettighetsdeklarasjon ble utarbeidet i 1981 og trådte i kraft i 1986.¹² Også Den arabiske liga har vedtatt instrumenter for beskyttelse av menneskerettighetene.¹³

The International Labour Organisation, (ILO) ble etablert i 1919 og består av representanter for arbeidsgivere, arbeidstakere og statenes myndigheter. Noen av de viktigste menneskerettighetskonvensjonene utarbeidet av ILO, er *Konvensjon nr 29 om forbud mot tvangsarbeid*, *Konvensjon nr 87 om foreningsfrihet og vern av organisasjonsretten*, *Konvensjon nr 105 om avskaffelse av tvangsarbeid*, *Konvensjon nr 138 om minstealder for barns adgang til å arbeide* og *Konvensjon nr 182 om forbud mot de verste former for barnarbeid*.

1.4 Rettskilder og videre opplegg for oppgaven

Jeg vil i det følgende ta for meg mulige rettslige grunnlag for at multinasjonale selskaper kan stilles til ansvar for brudd på internasjonale menneskerettigheter som kan knyttes til deres virksomhet. Jeg vil imidlertid først i kapittel 2, se på etiske og markedsøkonomiske grunner til at selskaper bør operere i samsvar med de

⁹ Se Ruud og Ulfstein s 201.

¹⁰ Se Konvensjon om Organisasjon av amerikanske stater av 30.april 1948

¹¹ Se Favoreu s 42

¹² Se Den afrikanske konvensjon om om menneskenes og folkenes rettigheter av 26.juni 1981.

¹³ Se Favoreu s 42

internasjonale menneskerettigheter. Videre vil jeg i kapittel 3 ta for meg de begrensinger som ligger i nasjonal lovgivning i forhold til å regulere multinasjonale selskaper. Jeg vil imidlertid i hovedsak fokusere på muligheten for regulering av multinasjonale selskaper gjennom bruk av internasjonal rett. Dette behandles i kapittel 5. Jeg vil her gå inn på de forskjellige rettskilder i internasjonal rett, og muligheten til å regulere multinasjonale selskapers virksomhet gjennom disse. Jeg vil således først ta for meg internasjonale konvensjoner og spørsmålet om disse kan skape forpliktelser for multinasjonale selskaper. Videre vil jeg behandle internasjonale retningslinjer som gjelder for multinasjonale selskaper, og hvordan og i hvilken grad disse er av rettslig betydning for selskapers ansvar. Jeg vil så ta for meg internasjonal sedvane, i hvilken grad menneskerettigheter kan betraktes som sedvanerett, og om sedvanerett kan skape forpliktelser for private rettssubjekter herunder multinasjonale selskaper. Endelig vil jeg ta opp spørsmålet om alminnelige rettsgrunnsetninger kan skape forpliktelser for private selskaper. Jeg vil så i kapittel 6 behandle omfanget av selskapers ansvar og til slutt se på eksisterende og mulige kontroll-og håndhevingsmekanismer.

Som tidligere nevnt fokuseres det her på selskaper som driver sin virksomhet på tvers av landegrenser. Det avgrenses således mot selskaper som kun operer innenfor ett og samme land. Problemstillingene rundt selskapers betydning for menneskerettighetene vil imidlertid kunne være relevante også for selskaper som opererer nasjonalt. Det avgrenses videre også mot andre internasjonale grupper og organisasjoner, som operer på tvers av landegrenser, men som ikke har til hensikt å drive økonomisk virksomhet.

2 Etiske og markedsøkonomiske grunner til å respektere menneskerettigheter

Det er i dag en stadig økende erkjennelse også innenfor næringslivet selv, av at næringslivets ansvar og oppgave overfor samfunnet også strekker seg utover det rent økonomiske. Selskapers oppgave er ikke bare størst mulig økonomisk gevinst og fortjeneste. Selskapene har også et ansvar for å drive sin virksomhet på en etisk forsvarlig måte, noe som innebærer respekt for menneskerettighetene. Samtidig er det på det rene at det også vil være økonomisk lønnsomt for selskaper og bedrifter å operere i samsvar med menneskerettighetene.

2.1 Moralsk ansvar

For å begrunne at private selskaper og bedrifter skal pålegges et menneskerettighetsansvar, vises det gjerne til generelle etiske og moralske oppfatninger om at alle i samfunnet har et ansvar for de mennesker, forhold og omgivelser de påvirker. Herunder faller respekt og beskyttelse av menneskerettighetene. Det er utvilsomt at omverdenen stiller forventninger til næringslivet og deres etiske adferd, og det moralske ansvar kan forstås som samfunnets forventninger til selskapets moral, slik den kommer til uttrykk gjennom selskapets virksomhet. Hvilke forventninger omgivelsene har, vil være avhengig av en rekke faktorer som blant annet kultur, livssyn, religion og så videre. Sammen med økt globaliseringen og økt tilgang på informasjon har oppmerksomheten rundt multinasjonale selskaper og hvordan deres virksomhet drives økt. På grunn av kunnskaper og økonomiske ressurser har mange multinasjonale selskaper stor makt, og de har store muligheter for innflytelse på utviklingen og samfunnet de operer i. Fra mange hold forventes det og stilles det krav om at selskapene bruker sin makt og innflytelse på en positiv måte, både innenfor egen bedrift, og også overfor samfunnet som helhet. Hvor store krav som kan og bør stilles til den enkelte bedrift vil imidlertid kunne variere, og være avhengig blant annet av selskapets størrelse og hvor virksomheten drives.

Hva som skal betraktes som etisk og moralsk, vil også være avhengig av om man ser det ut i fra en pliktetisk teori, hvor det fokuseres på individets interesse i den konkrete situasjon, eller ut i fra nytteetiske betraktninger, som legger mer vekt på fellesskapets interesser.¹⁴ Disse oppfatningene er heller ikke nødvendigvis i samsvar med den moral og de forventninger samfunnet har. Hva som menes med etisk og moralsk ansvar er derfor uklart, og det vil således kunne være vanskelig å begrunne og definere multinasjonale selskapers ansvar ut i fra rent etiske betraktninger. Jeg går derfor ikke her nærmere inn på en slik drøftelse.

2.2 Markedsskapt ansvar

Det moralske ansvar selskaper og bedrifter har, må for øvrig betraktes i en kontekst hvor selskapets kommersielle formål kommer inn. Etske og moralske forventninger vil være en del av de betingelser markedet stiller til selskapet, og inngår således i de markedsbetingelser som selskapet er underlagt, og som de må leve opp til for å kunne konkurrere på markedet. Det vil derfor være økonomisk lønnsomt for selskapene å operere i samsvar med menneskerettighetene. Selskaper og bedrifter er avhengige av å tilfredsstille omgivelsenes forventninger for å oppnå suksess. Private virksomheter har en rekke interessenter som på forskjellige måter har interesser i og forventninger til virksomheten. Først og fremst dreier det seg om blant annet aksjonærer, ansatte, finansielle parter og leverandører. Disse har direkte innflytelse på, og interesse i virksomhetens økonomi. I tillegg finnes en rekke interessenter som blir påvirket av selskapets virksomhet og som derfor har forventninger til virksomheten, og som også har mulighet til å påvirke bedriften og dens virksomhet. Dette vil typisk være kunder, kundeforeninger, fagforeninger, lokalsamfunn, statlige myndigheter og interesseorganisasjoner.¹⁵

Som nevnt har globaliseringsprosessen ført til at det nå er større fokus på en rekke verdier som alltid har eksistert, men som det nå i større grad enn tidligere legges vekt på. Blant annet gjelder dette menneskerettighetene. Samtidig har

¹⁴ Se Jens Schierbeck i ”Mennesker og Rettigheter” nr 2 1999, s 104

¹⁵ Se KOMpakt art 5

informasjonsteknologien bidratt til at bedrifter og selskapers virksomheter lettere kan kontrolleres, og krenkelser av menneskerettighetene lettere avdekkes. Når også menneskerettigheter har blitt en del av slike forventninger, vil selskaper og bedrifter være avhengig av å tilfredsstillе også slike verdier for å oppnå økonomisk suksess. I en rekke tilfeller hvor selskapers virksomhet blir kritisert, skyldes dette selskapets forhold til menneskerettighetssituasjoner.¹⁶ Det kan for eksempel dreie seg om menneskerettighetsbrudd i form av fremstilling av produkter eller delprodukter av virksomheten selv eller dens underleverandører, ved hjelp av barnearbeid eller tvangsarbeid. Det kan også dreie seg om manglende kontroll av hva de produkter som lages, kan eller skal brukes til. Oppfylles ikke de forventninger som stilles til virksomheten, vil for eksempel aksjonærer og finansielle partner kanskje velge å investere sine midler et annet sted. Leverandører vil kunne velge andre samarbeidspartnere, og kunder velger heller andre bedrifters produkter. De økonomiske følger av slike sanksjoner grunnet uløste menneskerettighetsproblemer, vil for virksomheten kunne være betydelige. De potensielt sterke sanksjoner fra aksjonærer, samarbeidspartnere, kunder og så videre, er nettopp styrken ved dette markedsskapte ansvar. Selskapene har derfor egeninteresse av å operere i samsvar med menneskerettighetene. Et positivt omdømme når det gjelder selskapets forhold til menneskerettighetene, vil være noe som selskapet selv oppfatter som bedriftsøkonomisk lønnsomt, og følgelig være en viktig motivasjonsfaktor.

Videre kan det tenkes at ledelsen i et selskap eller en bedrift vil kunne bli ansvarlig overfor aksjonærene på juridisk grunnlag, som følge av det tap de kan lide på grunn av menneskerettighetskrenkelser. De fleste land har en selskapslovgivning hvor selskapets ledelse kan bli ansvarlig for tap som uaktsomt eller forsettlig er påført selskapet. Det markedsskapte ansvar kan således sies å innebære et avledet juridisk ansvar for å forebygge økonomisk tap som følge av menneskerettighetsbrudd. Det må imidlertid presiseres at det som i slike tilfeller utløser ansvar, er en markedsmekanisme båret frem av aksjonærenes forventninger, og ikke selve menneskerettighetskrenkelsen.¹⁷

¹⁶ Se Jens Schierbeck i "Mennesker og Rettigheter" nr 2 1999, s 105

¹⁷ Se Jens Schierbeck i "Mennesker og Rettigheter" nr 2 1999, s 106.

3 Nasjonal lovgivning

Lovgivning vil være det naturlige utgangspunkt for å regulere selskaper og deres virksomhet. Nasjonale selskaper er bundet av den lovgivning som gjelder i det land hvor den driver sin virksomhet, og på samme måte vil også multinasjonale selskaper være bundet av lovgivningen i det vertsland hvor den aktuelle virksomheten drives. Lovgivningen har imidlertid vist seg å være mindre effektiv når det gjelder å regulere selskaper som opererer på tvers av landegrensene, og deres betydning for menneskerettighetene og samfunnet for øvrig.

Det som først og fremst hemmer nasjonal lovgivning fra effektivt å kunne regulere multinasjonale selskaper, er nettopp at den er nasjonal og begrenset til å gjelde innenfor et bestemt territorium. Mens lovgivningen i utgangspunktet kun gjelder innenfor staten, driver multinasjonale selskaper sin virksomhet globalt og på tvers av landegrensene. Den nasjonale lovgivning i et selskaps hjemland gjelder således i utgangspunktet ikke for selskapets virksomhet i utlandet. Dette gjør at selv om hjemlandet for eksempel har et regelverk som forbyr bruk av barnarbeid og har klare regler for arbeidstakernes rettigheter, vil selskapet likevel kunne operere i strid med slike regler når virksomheten drives i et land som ikke har etablert et slikt regelverk, eller ikke kontrollerer at slike regler følges. Multinasjonale selskaper kan på denne måten utnytte et lands slappe regelverk og kontrollapparat.¹⁸

Et annet problem med nasjonal lovgivning som reguleringsmekanisme for multinasjonale selskaper, er at lovgivningen ofte er treg i sin utvikling. Dette står i sterk kontrast til den raske og dynamiske utviklingen av multinasjonale selskaper og deres virksomhet.

¹⁸ Se Addo s 10

3.1 Vertslandets lovgivning

Vertslandet har selvsagt myndighet til å regulere all aktivitet som foregår på landets territorium, også den virksomhet som drives der av multinasjonale selskaper. Med vertsland forstås her det land hvor den aktuelle virksomhet utøves. Dette er ofte et utviklingsland. Den enkelte stat har som nevnt, dessuten en forpliktelse i henhold til de internasjonale menneskerettighetskonvensjoner den har ratifisert, eller som følger av internasjonal sedvane, til å beskytte alle individer mot brudd på menneskerettighetene, blant annet gjennom lovgivning.

Enkelte stater er imidlertid mindre villige til, eller ikke i stand til å oppfylle de forpliktelser de har påtatt seg gjennom ratifikasjon av internasjonale konvensjoner. Dette kan blant annet ha sammenheng med muligheten for internasjonale selskapers investeringer og etableringer i landet. Mange utviklingsland er helt avhengig av investeringer utenfra for å oppnå økonomisk vekst og utvikling. Myndighetene i slike land vil av den grunn kunne bruke et slapt regelverk som et konkurransefortrinn for selskaper, og på denne måten forsøke å tiltrekke seg investeringer og etableringer utenfra. I andre tilfeller har myndighetene heller ikke kunnskaper eller ressurser til å kunne regulere selskaper selv om de måtte ønske det. Lovgivning og reguleringer alene er for øvrig ikke nok. Selv om myndighetene faktisk har etablert et regelverk for å regulere selskaper og deres investeringer og virksomhet, vil kontrollen og håndhevelsen av disse reglene, ofte være begrenset. Dette kan for eksempel enten skyldes myndighetenes manglende vilje og et ønske om å tiltrekke seg eller beholde investeringer, eller manglende ressurser.

Et annet moment er at multinasjonale selskaper på grunn av sine kunnskaper og økonomi som nevnt, ofte har betydelig makt, og i mange tilfeller også større makt enn myndighetene i det landet hvor den driver sin virksomhet. Dette er en maktposisjon som kan misbrukes. For eksempel vil multinasjonale selskaper kunne ha sterk innflytelse på selve lovgivningen i et vertsland. Dette var for eksempel tilfelle i Papua New Guinea hvor det Australske selskapet BHP hadde stor innflytelse på lovgivningen som beskyttet

dette selskapets investeringer i landet.¹⁹ Internasjonale selskapers maktposisjon kan også medføre at de kan motstå sanksjoner fra myndighetene. I tilfeller hvor statlige myndigheter forsøker å oppfylle sine forpliktelser i henhold til menneskerettighetene og ønsker å sanksjonere selskapet på grunn av brudd på landets lovgivning og reguleringer, vil det aktuelle selskapet kunne velge å trekke seg ut av landet og etablere sin virksomhet i et annet og mer samarbeidsvillig vertsland, eller true med slike reaksjoner. Selskapers økonomiske makt kan på denne måten misbrukes overfor sårbare og korrupte myndigheter i land som er avhengige av utenlandsinvesteringer og etableringer, og hindre dem i å etablere lovgivning og håndhevelsesmekanismer for å ivareta menneskerettighetene.²⁰ Denne innflytelsen som multinasjonale selskaper kan ha på et vertsland, har også blitt forsterket gjennom den senere tids privatisering av offentlige oppgaver og funksjoner. Privatiseringen har ført til at myndighetenes muligheter til å fremme og beskytte menneskerettighetene reduseres, selv om de er sikret gjennom grunnlovsbestemmelser og kan håndheves ved en uavhengig domstol.²¹

3.2 Hjemlandets lovgivning

På grunn av de problemer som vertslandet ofte vil ha når det gjelder å regulere internasjonale selskapers virksomhet, kan det være grunn til å spørre om ikke hjemlandets myndigheter i større grad bør stå for reguleringen av selskapers ansvar for menneskerettighetene. Med hjemland forstås her det land hvor morselskapet er etablert. Dette vil som oftest være et industriland. Spørsmålet er om hjemstaten kan regulere multinasjonale selskapers virksomhet som foregår i utlandet. Det største problemet med slike eventuelle reguleringer er at de kan betraktes som en innblanding i vertslandets indre anliggende og komme i konflikt med landets suverenitet, noe som vil være i strid med folkeretten.²² Ytterligere er det et problem at hvis hjemlandets regelverk også skal gjelde utenfor statens territorium, vil det ikke lenger være lønnsomt for selskapene å foreta investeringer og etableringer i utlandet. Et hjemlands forsøk på å regulere selskapers virksomhet også utenfor statens territorium, vil dermed av vertslandet kunne oppfattes som proteksjonistiske tiltak for å fremme etableringer og investeringer i

¹⁹ Se Kinley s 98

²⁰ Se Kamminga s 78.

²¹ Se Kinley s 98

²² Se Kinley s 99

hjemlandet. Dette vil så hindre at selskapene etablerer seg og investerer i utlandet, og der bidrar til økonomisk vekst og fremgang.²³ I tillegg har en del land også vært tilbakeholdne med å etablere slike lover med den begrunnelse at selskaper med base i dette hjemlandet vil kunne bli mindre konkurransedyktige enn selskaper som ikke er underlagt deres lover og reguleringer.²⁴

Prinsippet om ekstraterritoriale virkninger av nasjonal lovgivning er et særlig komplisert spørsmål innen folkeretten. En slik drøftelse vil bli meget omfattende og jeg går derfor ikke nærmere inn på dette her. Internasjonal rett synes imidlertid ikke å ha utviklet seg til også å pålegge stater ansvar for å regulere selskapers virksomhet som drives utenfor statens territorium.²⁵

²³ Se Kamminga s 85

²⁴ Se Kamminga s 80

²⁵ Se Kamminga s 80

4 Multinasjonale selskaper som rettssubjekt i folkeretten

Med et rettssystemes subjekter menes de som kan hevde rettigheter og pådra seg forpliktelser i henhold til rettsreglene.²⁶ Tradisjonelt i internasjonal rett har bare stater blitt ansett som rettssubjekter, ut i fra definisjonen av internasjonal rett som et rettssystem som regulerer forholdene mellom stater. I tillegg kan også internasjonale organisasjoner være rettssubjekter i folkeretten. Subjektbegrepet kan imidlertid deles inn i rettighetssubjekter og pliktsubjekter. Når det gjelder menneskerettighetene er dette rettigheter som individene har overfor staten. Individene er altså rettighetssubjekt, mens staten og dens myndigheter er pliktsubjekt. Andre private rettssubjekter som for eksempel selskaper kan også være rettighetssubjekt og tillegges rettigheter overfor staten. Bakgrunnen for å gi individene slike rettigheter har vært å gi beskyttelse mot at staten misbruker sin makt overfor individene. Den senere tids globalisering har imidlertid endret maktforholdene i det internasjonale samfunnet. Store deler av makten er overført fra statene til private multinasjonale virksomheter, og slike selskaper kan ofte ha en sterkere økonomi og større makt enn mange stater. Spørsmålet er derfor om multinasjonale selskaper kan betraktes som rettssubjekter innen folkeretten, og således om de i henhold til internasjonal rett kan stilles til ansvar for brudd på internasjonale menneskerettigheter som kan knyttes til deres virksomhet.

Utgangspunktet er at multinasjonale selskaper i folkerettslig forstand må betraktes som rene forretningsforetak, og anses ikke som subjekter i folkeretten. De kan derfor som hovedregel ikke pålegges forpliktelser i henhold til folkerettslige regler.²⁷ Ut i fra etiske betraktninger synes det imidlertid i dag å være enighet om at også multinasjonale virksomheter i alle fall har et moralsk ansvar for å sørge for å drive sin virksomhet på en slik måte at ikke menneskerettighetene krenkes. For eksempel er det i *the Universal Declaration of Human Responsibilities*, utarbeidet av the Inter Action Council, presisert

²⁶ Se Ruud og Ulfstein s 78

²⁷ Se Ruud og Ulfstein s 86

at multinasjonale virksomheter må sørge for å leve opp til de etiske standarder som gjelder i samfunnet, og ikke misbruke den økonomiske og politiske makt de er i besittelse av.²⁸ Den sentrale problemstilling her er om de også kan ha juridiske forpliktelser i forhold til internasjonale menneskerettsreguleringer,

Lover og regler, både på det nasjonale og internasjonale plan skal reflektere de dominerende etiske og moralske oppfatninger til enhver tid. Oppfatningene rundt hva som er etisk og moralsk, vil imidlertid endre seg over tid, og således vil også de rettslige normer tilpasse seg disse oppfatningene. På samme måte vil også hvem som skal kunne betraktes som forpliktet i forhold til internasjonal rett tilpasse seg de reelle samfunnsforhold.

Det finnes konkrete eksempler på at private virksomheter, herunder multinasjonale selskaper, kan betraktes som pliktsubjekter innen folkeretten. Dette vil jeg komme tilbake til nedenfor under de enkelte kapitler om internasjonale rettskilder og spørsmålet om multinasjonale selskaper er forpliktet i henhold til disse.

²⁸ Se Eide, Bergesen og Rudolfson Goyer s 80

5 Mulige folkerettslige grunnlag

Regulering av multinasjonale selskaper og deres forhold til samfunnet generelt og menneskerettighetene spesielt, er altså vanskelig å gjennomføre på tilstrekkelig måte gjennom bruk av nasjonal lovgivning. Spørsmålet er dermed om dette kan la seg gjøre gjennom bruk av internasjonal rett. I henhold til statuttene for Den internasjonale domstol artikkel 38, er de mest sentrale rettskildene i internasjonal rett internasjonale konvensjoner, folkerettslig sedvane og alminnelige rettsgrunnsetninger.

Problemstillingen i det følgende er om multinasjonale selskaper kan pålegges forpliktelser i henhold til slike internasjonale rettskilder, hvilke rettigheter dette eventuelt gjelder og hvorfor også private selskaper kan pålegges forpliktelser i forhold til disse rettighetene.

5.1 Internasjonale konvensjoner

Med internasjonale konvensjoner og traktater forstås avtaler inngått mellom folkerettssubjekter, det vil si i første rekke stater. På menneskerettighetsområdet foreligger en rekke slike konvensjoner og traktater. Som tidligere nevnt har menneskerettighetene først og fremst kommet til uttrykk i *Verdenserklæringen*. Videre har menneskerettighetene også blitt presisert og utdypet i forpliktende konvensjoner både på internasjonalt og regionalt nivå. Utgangspunktet er at disse konvensjonene kun retter seg mot og er forpliktende for de kontraherende parter, nemlig statene.

Eksempelvis heter det i artikkel 2 i FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter at ”*Hver konvensjonspart forplikter seg til å respektere de rettigheter som anerkjennes i denne konvensjon*” (min uthevelse). Videre heter det også at ”*Hver konvensjonspart forplikter seg til i samsvar med sine konstitusjonelle bestemmelser og med bestemmelsene i denne konvensjon, å treffe slike lovgivningsmessige eller andre tiltak som vil være nødvendige for å gjennomføre de rettigheter som anerkjennes i denne konvensjon*” (min uthevelse). Også i FN-konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter heter det i artikkel 2 at ”*Hver konvensjonspart forplikter seg til*

såvel hver for seg som gjennom internasjonal bistand og internasjonalt samarbeid, særlig på det økonomiske og tekniske område, å sette alt inn på at de rettigheter som anerkjennes av denne konvensjon, gradvis blir gjennomført fullt ut med alle egnede midler, og da særlig ved lovgivningstiltak.” (min uthevelse)

I henhold til ordlyden i disse konvensjonene er det klart at det er konvensjonspartene, det vil si statene, som er pålagt forpliktelser. Disse forpliktelsene består som nevnt innledningsvis, i at statene skal respektere, sikre og fremme menneskerettighetene. Dette innebærer at statene må sørge for selv å ikke krenke menneskerettighetene, og også sørge for at andre på statens territorium ikke begår handlinger i strid med rettighetene, og det er statene som trekkes til ansvar i tilfeller hvor menneskerettighetene blir krenket.

5.1.1 Multinasjonale selskapers forpliktelser i henhold til internasjonale konvensjoner

Utgangspunktet synes altså å være at internasjonale konvensjoner kun skaper forpliktelser for statene og deres myndigheter. Det er imidlertid teoretisk ingenting i veien for at statlige myndigheter vedtar internasjonale konvensjoner som uttrykkelig regulerer også multinasjonale selskaper. Stater bestemmer gjennom sin lovgivning hva de vil regulere nasjonalt, og de kan gjennom traktater bestemme hva de vil regulere på det internasjonale plan. Hva som skal være gjenstand for internasjonale reguleringer, og hvem som skal tillegges rettigheter og forpliktelser, er det opp til statene og deres myndigheter å avgjøre. Det kan således tenkes en folkerettslig konvensjon som regulerer multinasjonale selskaper og deres virksomhet og forhold til menneskerettighetene, og som uttrykkelig pålegger private selskaper forpliktelser i forhold til menneskerettighetene.²⁹ Det kan videre spørres om det i eksisterende menneskerettighetskonvensjoner er mulig å innfortolke et ansvar også for private, herunder multinasjonale selskaper.

Som tidligere presisert er menneskerettighetene ment å sikre enhver de helt grunnleggende rettigheter. Det kan med grunnlag i *FN-konvensjonen om sivile og*

²⁹ Se Addo s 253

politiske rettigheter artikkel 5 og også *FN-konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter* artikkel 5, hevdes at enhver i samfunnet er forpliktet til å respektere disse rettighetene. I begge disse artiklene heter det at ”Intet i denne konvensjon skal kunne tolkes som å innebære rett for *noen stat, gruppe eller person* til å ta del i noen virksomhet eller utføre noen handling som tar sikte på å tilintetgjøre noen av de rettigheter eller friheter som er anerkjent i denne konvensjon, eller å begrense disse i større utstrekning enn konvensjonen gir adgang til.” (min uthevelse). Ordlyden kan her tale for at enhver i samfunnet er forpliktet til å respektere menneskerettighetene.

Videre er det i de enkelte bestemmelser nettopp rettighetene det fokuseres på, og ikke hvem som er forpliktet. For eksempel når det gjelder forbudet mot tortur heter det i *FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter* artikkel 7, at ”Ingen må utsettes for tortur eller grusom, umenneskelig eller nedverdiggende behandling eller straff. I særdeleshet må ingen, uten sitt frie samtykke, utsettes for medisinske eller vitenskapelige eksperimenter ” Likeledes heter det i EMK art 3 at ”Ingen må bli utsatt for tortur eller umenneskelig eller nedverdiggende behandling eller straff.” Ordlyden i disse bestemmelsene fokuserer på rettigheten som er gitt til ethvert menneske, og sier ingenting om hvem som er forpliktet. Også dette vil kunne tilsi at enhver i samfunnet er forpliktet til ikke å krenke denne rettigheten. Det samme gjelder også for eksempel retten til liv. *FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter* artikkel 6, sier at ”Ethvert menneske har en iboende rett til livet. Denne rett skal beskyttes ved lov. Ingen skal vilkårlig berøves livet.” Tilsvarende heter det i EMK art 2 at ”Retten for enhver til livet skal beskyttes ved lov.”

Videre er det i *Verdenserklæringen* art 29, uttrykkelig sagt at ”enhver har plikter overfor samfunnet.” Fortalen i *Verdenserklæringen* presiserer dessuten at ”hvert individ og hver samfunnsmyndighet” skal søke å fremme respekt for menneskerettighetene. Dette tilsier at det ikke bare er statene som er pålagt å respektere menneskerettighetene, men derimot at enhver aktør i samfunnet direkte er pålagt en slik oppgave. *Verdenserklæringen* er imidlertid som tidligere presisert, kun en uforpliktende erklæring.

Støtte for at også multinasjonale selskaper kan pålegges forpliktelser i forhold til menneskerettighetene er også å finne i utkastet til Den asiatiske menneskerettighetskonvensjon. Utkastet peker på at næringsvirksomheter direkte eller indirekte kan knyttes til krenkelser av en rekke grunnleggende rettigheter. Utkastet sier uttrykkelig at det er nødvendig å styrke menneskerettighetssystemet slik at også private selskaper kan bli ansvarlig for brudd på menneskerettighetene.³⁰

Det synes imidlertid å være enighet om at det som det klare utgangspunkt kun er statene som er forpliktet etter internasjonale menneskerettighetskonvensjoner. Som vist ovenfor taler ordlyden i blant annet *FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter* artikkel 2 og artikkel 2 i *FN-konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter* for dette. Disse bestemmelsene sier uttrykkelig at forpliktelsene er pålagt konvensjonspartene. Det samme gjelde for øvrig også andre bestemmelser i de samme konvensjonene. Videre er som kjent selve begrunnelsen for menneskerettighetene å gi menneskene beskyttelse mot maktmisbruk fra statlige myndigheter. For at også private som for eksempel multinasjonale selskaper, skal forpliktes til å respektere menneskerettighetene, avhenger dette som hovedregel av at de statlige myndigheter oppfyller sine forpliktelser som de har påtatt seg gjennom ratifikasjon av internasjonale konvensjoner. Det kan likevel stilles spørsmål ved om i alle fall enkelte av menneskerettighetene kan være direkte forpliktende også for private. Dette spørsmålet vil jeg komme tilbake til i punkt 5.3.

Et spørsmål som for øvrig kan oppstå hvis bestemmelser tatt inn i menneskerettighetskonvensjoner skal anses å være direkte forpliktende, er forholdet til legalitetsprinsippet. Dette prinsippet innebærer at private ikke kan pålegges forpliktelser med mindre myndighetene har tilstrekkelig grunnlag for dette. Tilstrekkelig grunnlag vil kunne være rettsregler tatt inn i lovgivningen eller gitt i medhold av lov. Spørsmålet vil da for det første være om den aktuelle menneskerettighet kan anses forpliktende for det private selskap. For det andre vil det være et spørsmål om konvensjonsbestemmelsen er tilstrekkelig grunnlag til å kunne pålegge private rettssubjekter forpliktelser. Dette vil avhenge av det nasjonale rettssystem. Ytterligere et særlig spørsmål vil kunne melde seg hvis de forpliktelser staten har påtatt seg gjennom ratifikasjon av konvensjoner, strider i

³⁰ Se Bottomley s 38

mot nasjonale lovbestemmelser. Jeg går imidlertid ikke nærmere inn på disse problemstillingene. En bestemmelse tatt inn i en konvensjon som statlige myndigheter er forpliktet til å følge, vil uansett kunne være et viktig tolkingsmoment ved avgjørelsen.

5.1.2 Internasjonale konvensjoner hvor private er gjort til pliktsubjekter

Utgangspunktet om at det kun er stater som i henhold til konvensjoner, er ansvarlig for menneskerettighetsbrudd, er imidlertid i visse tilfeller uttrykkelig fraveket. Ved enkelte anledninger har det blitt opprettet særegne domstoler hvor enkeltindivider er funnet strafferettslig ansvarlig for brudd på menneskerettigheter. Det har således ved disse domstolene blitt forutsatt at også enkeltindivider kan være forpliktet til å respektere menneskerettighetene. Dette gjelder blant annet Nürnbergdomstolen som ble opprettet 8. august 1945, gjennom en folkerettslig avtale inngått mellom seierherrene etter Den annen verdenskrig, USA, Sovjetunionen, Storbritannia og Frankrike.³¹ I henhold til avtalen ble også enkeltindivider ansett som pliktsubjekter og kunne stilles til ansvar for brudd på menneskerettighetene. Det samme var tilfellet for Tokyo-domstolen, som ble etablert 19. januar 1946 ved en proklamasjon fra general MacArthur i egenskap av alliert øverstkommanderende i Det fjerne østen.³²

Videre ble det av FN's Sikkerhetsråd etter krigen i det tidligere Jugoslavia, opprettet en særskilt domstol for å dømme i saker mot krigsforbrytere i denne konflikten. En tilsvarende domstol ble opprettet for forbrytelser som ble begått i Rwanda, og av Rwandas borgere i nabolandene, i perioden 1. januar 1994 til 31. desember 1994.³³

I alle disse domstolene har altså enkeltindivider blitt ansett for pliktsubjekter og strafferettslig forfulgt for alvorlige brudd på internasjonale menneskerettigheter og internasjonal humanitær rett. Det har således her blitt forutsatt at privatpersoner er forpliktet til å respektere visse grunnleggende internasjonale regler. Domstolene har imidlertid ikke hatt jurisdiksjonskompetanse over juridiske personer. Det bør imidlertid

³¹ Se St.meld. nr 21 (1999-2000)

³² Se St.meld. nr 21 (1999-2000)

³³ Se Ruud og Ulfstein s 92

kunne stilles spørsmål ved om den forutsetning som har ligget til grunn om at også private er forpliktet i forhold til visse menneskerettigheter, må kunne gjelde også i forhold til multinasjonale selskaper.

I 1998 ble det inngått en avtale om etablering av en permanent internasjonal straffedomstol, (ICC) som dømmer i saker om folkemord, krigsforbrytelser og forbrytelser mot menneskeheten. Denne domstolen er en generell oppfølging av Nürnberg- og Tokyo-tribunalene, samt Jugoslavia- og Rwanda-domstolene, og regelverket er i stor grad bygget på de samme prinsippene. Det eksisterer altså nå en permanent domstol som kan straffedømme individer for visse typer grove brudd på internasjonal rett.

I forbindelse med utarbeidelsen av avtalen om den internasjonale straffedomstol, ble spørsmålet reist om også juridiske personer, herunder multinasjonale selskaper, kunne bli stilt ansvarlig for brudd på menneskerettigheter. Det opprinnelige utkastet til avtalen inneholdt et slik forslag, og særlig Frankrike gikk inn for at domstolen skulle ha jurisdiksjonskompetanse også over juridiske personer. Dette spørsmålet var gjenstand for omfattende forhandlinger. Den endelige avtalen om etableringen av ICC gir imidlertid domstolen bare kompetanse til å straffeforfølge og dømme enkeltpersoner for brudd på menneskerettighetene.

Det kan etter dette synes vanskelig å pålegge multinasjonale selskaper direkte forpliktelser i henhold til internasjonale konvensjoner. Den klare hovedregel er at konvensjonen retter seg mot statene og at det er disse som pålegges forpliktelser. Det har imidlertid de siste tiår vært flere forsøk på direkte reguleringer av multinasjonale selskaper gjennom internasjonale reguleringer selskaper. Et problem med disse reguleringene er at det som det klare utgangspunkt, kun dreier seg om frivillige ordninger.

5.2 Internasjonale retningslinjer

5.2.1 Utviklingen av internasjonale retningslinjer

Det har den senere tid vært iverksatt flere initiativ på det internasjonale plan for å få i stand retningslinjer for multinasjonale selskaper. Særlig innen FN-systemet har det vært fokus på dette temaet. I regi av United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) har et utkast til en *Code of Conduct on the Transfer of Technology* vært under diskusjon siden 1978. Det har i FN også vært arbeidet med et utkast til en *Code of Conduct on Transnational Corporations*.³⁴ Forsøkene på disse retningslinjene har imidlertid foreløpig vært mislykket. I 1976 lyktes det The Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) å vedta *Guidelines for Multinational Enterprises*, som senere har gjennomgått flere endringer. The International Labour Organisation (ILO) vedtok i 1977, *the Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprise and Social policy*. Også Verdensbanken har etablert retningslinjer for sin virksomhet, de såkalte *Operational Policies*. Disse inneholder regler for hvordan blant annet sårbare grupper og samfunnet for øvrig skal beskyttes mot negative konsekvenser av prosjekter som finansieres av Verdensbanken.³⁵ Videre etablerte FN i 2000 i samarbeid med UN High Commissioner for Human Rights (UNHCHR), ILO og UN Environment Program (UNEP) det såkalte Global Compact. Dette er et internasjonalt samarbeid som skal arbeide for respekt og fremme av menneskerettigheter.³⁶ Også innen EU-systemet har spørsmålet om selskapers ansvar for menneskerettighetene blitt satt på dagsorden. EU-systemet, spesielt i kraft av EU-kommisjonens kompetanse til å tvinge igjennom forordninger, er særlig egnet til å regulere multinasjonale selskaper. I 1999 vedtok EU parlamentet en resolusjon som oppfordrer europeiske selskaper som opererer i utviklingsland til å utvikle interne retningslinjer for å sikre grunnleggende menneskerettigheter, og foreslo et legalt rammeverk for EU-baserte multinasjonale selskapers virksomhet verden over, og oppfordret EU-kommisjonen til å arbeide for felles retningslinjer.³⁷

³⁴ Se Asbjørn Eide i "Mennesker og Rettigheter" nr 2 1999, s 117

³⁵ Se Goyer s 22

³⁶ Se Bottoley s 29

³⁷ Se European Parliament Resolution A4-0508/98

OECD arbeidet på 90-tallet dessuten med å etablere den såkalte *Multilateral Agreement on Investment*, MAI-avtalen. Forhandlingene om denne avtalen begynte i september 1995 og skulle i utgangspunktet være ferdig i 1997. Da det i oktober 1998 enda ikke var kommet til enighet rundt en rekke spørsmål, ble forsøket på å få i stand denne avtalen avblåst inntil videre. Uenigheten dreide seg blant annet særlig om spørsmål vedrørende beskyttelse av internasjonale menneskerettigheter. På grunn av de restriksjoner avtalen la på statlige myndigheters adgang til å regulere utenlandsinvesteringer, ble det reist spørsmål om og oppstod bekymring rundt avtalens innvirkning på internasjonale menneskerettigheter.³⁸

5.2.2 OECD og ILO's retningslinjer

OECD er i dag den eneste organisasjonen som har lyktes med å utvikle generelle retningslinjer for det internasjonale næringsliv.³⁹ Som nevnt har også ILO utviklet et sett med liknende regler, *the Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social policy*. Disse prinsippene dekker imidlertid bare arbeidsrettigheter, mens OECD's retningslinjer på sin side omfatter alle relevante sider ved multinasjonale selskapers virksomhet. ILO er for øvrig den eneste organisasjonen innen FN-systemet som har mandat til å etablere arbeidsreguleringer. Organisasjonen vil derfor kunne spille en sentral rolle for reguleringen av multinasjonale selskapers forhold til og ansvar for menneskerettighetene. OECD's retningslinjer for multinasjonale selskaper ble revidert og oppdatert i år 2000. Under denne revisjonen av originalversjonen fra 1976, gjennomgikk retningslinjene blant annet vesentlige endringer i forhold til å øke selskapers fokus på internasjonale menneskerettigheter. Under kapittellet om generell politikk ble det for det første tatt inn en direkte henvisning til menneskerettighetene. Multinasjonale selskapers forhold til menneskerettighetene er også blitt utdypet i kommentarene til retningslinjene som peker på at fremme av internasjonale menneskerettigheter først og fremst er statlige myndigheters ansvar, men at multinasjonale selskaper oppfordres til å respektere menneskerettighetene ikke bare i forhold til sine arbeidstakere, men også i forhold til øvrige som berøres av selskapenes aktiviteter. Videre er det tatt inn en klargjøring av retningslinjenes rekkevidde. Etter denne endringen gjelder retningslinjene nå ikke bare for selskaper fra OECD-land som

³⁸ Se Bottomley s 32

³⁹ Se Kamminga s 200

driver virksomhet innefor OECD-området, men også for aktiviteter i land som ikke er medlemmer av OECD.⁴⁰

ILO's *Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social policy* har en direkte henvisning til Verdenserklæringen, FN's menneskerettighetskonvensjoner og ILO-konvensjoner relatert til menneskerettighetene.⁴¹ Det er således også i disse retningslinjene fokusert på internasjonale menneskerettigheter.

5.2.3 Interne retningslinjer

Flere selskaper lager nå sine egne retningslinjer, eller codes of conduct, som forteller om deres grunnleggende verdisyn, og etablerer etiske kjøreregler for deres virksomhet. For eksempel kan nevnes *Shells Statement of General Business Principles*. Utviklingen av slike interne retningslinjer har gjerne skjedd med utgangspunkt i de internasjonale retningslinjer utarbeidet av OECD og ILO.⁴² Disse har igjen tatt utgangspunkt i de grunnleggende menneskerettigheter som er slått fast først og fremst i *Verdenserklæringen*. Flere bedrifter har for øvrig også i sine interne retningslinjer tatt inn en uttrykkelig referanse til *Verdenserklæringen*. Det er dessuten i regi av blant annet Næringslivets Hovedorganisasjon, NHO, og en rekke menneskerettighetsorganisasjoner, som for eksempel Amnesty International, blitt etablert sjekklister som skal bistå selskaper og bedrifter i å utvikle egne interne retningslinjer. Også disse sjekklister bygger på først og fremst *Verdenserklæringen*. NHO's sjekklister viser også til blant annet *FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter*, *FN-konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter*, *FN's konvensjon mot rasediskriminering* og en rekke ILO-konvensjoner, som kan være til hjelp for selskapene ved utviklingen av egne codes of conduct.

⁴⁰ Se Goyer s 25

⁴¹ Se Eide, Bergesen og Rudolfson Goyer, s 73

⁴² Se "Bedrifters muligheter for innflytelse", Jan Borgen i "Mennesker og Rettigheter" nr 2 1999, s 137

5.2.4 Rettslig betydning av internasjonale retningslinjer

De internasjonale retningslinjer slik som de utviklet i OECD og ILO, gir uttrykk for en politisk enighet mellom medlemslandene, og er altså ikke formelt juridisk bindende. Retningslinjene er dermed å betrakte som såkalt soft law. De er i utgangspunktet ikke ment å skape rettslige forpliktelser for multinasjonale selskaper, men de vil likevel kunne ha rettslig relevans. Spørsmålet er således hvilken rettslig betydning internasjonale retningslinjer kan ha ved spørsmålet om selskapers ansvar for menneskerettighetene.

Når det gjelder dette spørsmålet om retningslinjers rettslige betydning, kan det innledningsvis være grunn til å skille mellom den type retningslinjer som har meget vage formuleringer, og retningslinjer som etablerer mer konkrete forpliktelser og rettigheter. Vage formuleringer, som for eksempel løfte om rettferdighet på alle områder i selskapets virksomhet, vil ikke gi selskapet tilstrekkelig konkret veiledning, selv om de kanskje fra et moralsk ståsted kan være av betydning. Juridisk sett vil formuleringer av denne typen, være til liten nytte. En arbeidstaker vil for eksempel ikke kunne gå til domstolen med påstand om at han føler seg urettferdig behandlet. Hvor det i de interne retningslinjer er etablert mer konkrete rettigheter, som for eksempel bestemmelser om at det skal være et bestemt lønnsnivå for en bestemt type arbeid, eller at selskapet ikke skal benytte seg av barnarbeid og med en presisering av hva som betraktes som barnarbeid, vil dette være regler som etablerer kontrollerbare forpliktelser, og som vil kunne være av relevans ved et eventuelt søksmål.⁴³

5.2.4.1 Formell status

Holdepunkter for retningslinjenes rettslige status er å finne i retningslinjene selv sammen med måten de har blitt til på. OECD har selv uttalt om retningslinjenes rettslige status at det kun dreier seg om frivillige anbefalinger, og at de således ikke er rettslig bindende. Videre er det uttalt at de gir grunnlag for en politisk forpliktelse for medlemslandene og at de har til formål å fremme direkte investeringer mellom medlemslandene.⁴⁴ OECD har imidlertid også uttalt at retningslinjene bør tillegges vekt

⁴³ Se Eide, Bergesen og Rudolfsen Goyer, s 72

⁴⁴ Se Eide ,Bergesen og Rudolfson Goyer, s 75

som en felles anbefaling som gjelder for alle medlemslandene, at de utgjør de forventninger som stilles til selskapers virksomhet, og at de sammen med nasjonale lover danner det juridiske grunnlag for å fremme multinasjonale selskapers ansvar.⁴⁵ Retningslinjene bør dermed av de multinasjonale selskaper betraktes som adferdsnormer, og selskapene kan ikke fritt velge om de vil akseptere slike retningslinjer.

Andre holdepunkter for OECD-retningslinjenes rettslige status er å finne i måten de har blitt til på. Internasjonale reguleringer blir generelt til ved forhandlinger, undertegning og ratifikasjon av statenes myndigheter. Når det gjelder internasjonale codes of conduct som for eksempel de utviklet av OECD og spesielt ILO, har også næringslivet selv vært med i tilblivelsesprosessen. ILO består av representanter fra statlige myndigheter, arbeidsgiverorganisasjoner og arbeidstakerorganisasjoner som i fellesskap utvikler konvensjoner og reguleringer. I ILO-retningslinjene heter det videre at bestemmelsene retter seg mot myndighetene, arbeidsgivernes og arbeidstakernes organisasjoner i hjemland og vertsland, og til de multinasjonale selskaper.⁴⁶ Det kan således hevdes at det dreier seg om en form for selvregulering og en form for aksept, noe som kan sies å gjøre de mer bindende enn de ellers ville vært.

5.2.4.2 Internasjonale retningslinjers betydning i praksis

Det har også i praksis vist seg at internasjonale retningslinjer er av juridisk relevans. Internasjonale retningslinjer har blitt tillagt juridisk betydning ved spørsmålet om multinasjonale selskapers kan pålegges ansvar for å respektere og beskytte menneskerettighetene. Selv om det ikke med hjemmel i slike retningslinjer direkte kan pålegges ansvar, har retningslinjer blitt benyttet som støtteargument i tilfeller hvor multinasjonale selskaper har blitt stilt til ansvar. Eksempelvis ble OECD's retningslinjer i en sak fra Nederland på 70-tallet tillagt betydning for sakens utfall.⁴⁷

⁴⁵ Se Eide, Bergesen og Rudolfson Goyer, s 75

⁴⁶ Se ILO Tripartite Declaration of Principles, artikkel 4

⁴⁷ Se Eide, Bergesen, Rudolfson Goyer s 72

Bedriften Batco Tobacco factory i Amsterdam, en del av det multinasjonale selskapet British American Tobacco Company, hadde her planlagt å nedlegge sin produksjon i Amsterdam, og flytte denne uten å informere fagforeningen. Dette ble av fagforeningen hevdet å være vanstyre av ledelsen og i strid med kravet om rimelig aktsomhet, noe som heller ikke var samsvar med OECD's retningslinjer. Batco hadde i sin årlige rapport, vist til OECD's retningslinjer og hevdet at bedriftens internpolitikk var i samsvar med disse retningslinjene. Batco hadde således gjort OECD's retningslinjer til sine interne retningslinjer.

Saken kom opp for domstolen, og retten slo fast at ledelsen i tilfeller som det foreliggende, hadde plikt til å informere og føre dialog med representanter for arbeidstakerne, og at mangelen på dette innebar et brudd på uskrevne forpliktelser og en alminnelig aktsomhetsregel. Retten skrinla dermed selskapets planer om å nedlegge virksomheten. Domstolen la i sin avgjørelse vesentlig vekt på retningslinjene utviklet av OECD, og det faktum at Batco hadde vist til OECD's retningslinjer og dermed gjort retningslinjene til en del av selskapets internpolitikk.⁴⁸ OECD's retningslinjer ble her altså tillagt vekt ved spørsmålet om det forelå brudd på en alminnelig aktsomhetsnorm. Dette viser at soft law indirekte kan være av rettslig betydning ved avgjørelsen av om det foreligger brudd på regler som skaper forpliktelser for multinasjonale selskaper.

Et annet spørsmål er om multinasjonale selskapers praksis rundt internasjonale retningslinjer kan danne grunnlag for sedvanerett, og således bli rettslig bindende. Dette spørsmålet vil jeg komme tilbake til i punkt 5.3.2.2.

5.2.4.3 Avledet juridisk ansvar

Brudd på interne retningslinjer kan også innebære at et selskap stilles juridisk til ansvar i henhold til øvrige rettsregler. For det første kan et selskap bli rettslig ansvarlig for brudd på egne interne retningslinjer fordi dette innebærer et brudd på konkurransereglene. Hvis for eksempel et selskap i sine retningslinjer garanterer at det ikke skal benytte seg av barnarbeid, og selskapet anvender dette i sin markedsføring av produktene, vil det kunne innebære et brudd på reglene om rettferdig konkurranse hvis

⁴⁸ Se Eide, Bergesen, Rudolfsen Goyer s 72

det senere viser seg at selskapet faktisk benytter slik arbeidskraft. Konkurrerende selskaper og bedrifter vil dermed kunne ha et rettslig grunnlag for å gå til sak.⁴⁹

Videre vil et selskap også kunne bli rettslig ansvarlig overfor sine kunder og kontraktsparter. De interne retningslinjene vil gjelde for selskapet selv, men også for selskapets samarbeidspartnere og underleverandører. Det kan for eksempel tenkes at selskapet i sine codes of conduct har erklært at det ikke benytter underleverandører som gjør bruk av barnarbeid. Hvis de som senere kjøper produktene, for eksempel en forretning som skal selge produktene til forbrukerne, og gjør dette under forutsetning av at barnarbeid ikke benyttes i produksjonen, vil disse på kontraktsrettslig grunnlag ha en sak mot selskapet.⁵⁰

5.3 Internasjonal sedvane

I henhold til statuttene for Den internasjonale domstol artikkel 38, er også internasjonal sedvane ansett som en sentral rettskilde og grunnlag for såkalt sedvanerett. Internasjonal sedvanerett er her forstått som fast statspraksis som oppfattes som gjeldende rett. For at noe skal være å betrakte som internasjonal sedvane kreves det for det første at det foreligger en fast praksis fra statenes side. Dette kan for eksempel være statenes lovgivning og håndhevelse, vedtak av nasjonale domstoler eller forvaltningsmyndigheter eller uttalelser fra representanter for offentlige myndigheter. Det er slik praksis som utgjør grunnlaget for sedvanen. Dette betegnes som sedvanerettens objektive side. Det kreves videre at denne praksisen er fast og ensartet. Dette innebærer at den i rimelig grad må være konsekvent og fast, og at eventuelle unntak må være tilfeldige. Artikkel 38 krever ikke at praksisen er universell. Det sentrale må være at de stater som direkte berøres av sedvanen utøver den praksis som kan danne grunnlag for sedvanen. Praksisen må også ha foregått over noe tid for at den skal kunne betraktes som sedvane. Den internasjonale domstol har imidlertid ikke satt strenge krav til dette.⁵¹

⁴⁹ Se Eide , Bergesen, Rudolfsen Goyer s 73

⁵⁰ Se Eide, Bergesen og Rudolfson Goyer s 73

⁵¹ Se Ruud, Ulfstein og Fauchald s 19

I tillegg er det også nødvendig at den aktuelle praksis subjektivt av statene oppfattes som gjeldende rett. Dette betegnes som et krav om *opinio juris*. Den aktuelle praksis må utføres ut i fra en overbevisning om at staten har en rettsplikt til å følge den. Dette har gjentatte ganger blitt slått fast av Den internasjonale domstol, blant annet i *Nicaragua-saken*. Det er således *opinio juris* som skiller sedvane fra sedvaneretten.⁵²

Sedvanerettslige regler vil være bindende for statene på samme måte som traktatfestede regler. En forskjell består imidlertid i at sedvaneretten er bindende for alle uansett om det foreligger noen uttrykkelig aksept for regelen eller ikke. Sedvanerett kan således sies å være av større betydning i folkeretten enn traktater og konvensjoner. Spørsmålet om noe kan betraktes som sedvanerett, kan også ha betydning i forhold til det nasjonale rettssystem. En rekke konstitusjoner inkorporerer internasjonal sedvanerett automatisk og gjør den til en del av nasjonal rett, og i enkelte tilfeller gis den også status over nasjonale rettsregler. Dette er for eksempel tilfelle i tysk rett.⁵³ Dette medfører at nasjonal lovgivning i tilfelle motstrid med internasjonal sedvanerett vil måtte vike for sedvaneretten. Det vil således være av vesentlig betydning om menneskerettighetene kan betraktes om internasjonal sedvane eller ikke.

5.3.1 Internasjonale menneskerettigheter som internasjonal sedvanerett

Spørsmålet er således om de internasjonale menneskerettigheter som er nedfelt både i *Verdenserklæringen* og i en rekke konvensjoner, kan betraktes som sedvanerett. Oppfatningene om dette er delte. Det har i forsøket på å styrke menneskerettighetenes stilling, vært en tendens til i stor utstrekning å betrakte menneskerettighetene som sedvanerett. Det har også vært hevdet at rettighetene inntatt i *Verdenserklæringen*, *en bloc* må kunne betraktes som internasjonal sedvanerett. Mange faktorer kan tale for dette. Blant annet er det vist til at en rekke stater inkorporerer menneskerettighetene i sine konstitusjoner. Videre har nasjonale domstoler i sine avgjørelser ofte vist til menneskerettighetene. I tillegg har det blitt argumentert med at statlige myndigheters fordømmelser av andre staters menneskerettighetskrenkelser, må tale for at menneskerettighetene er internasjonal sedvanerett. Det faktum at det i FN-resolusjoner

⁵² Se Ruud, Ulfstein og Fauchald s 20

⁵³ Se Alston, s 86

og deklarasjoner ofte refereres til menneskerettighetsforpliktelser, tas også gjerne til inntekt for at menneskerettighetene kan betraktes som sedvane.⁵⁴ Det er imidlertid ingen tvil om at det i praksis forekommer en rekke menneskerettighetsbrudd, og at statene langt fra oppfyller sine forpliktelser i forhold til menneskerettighetene. Selv om stater offisielt erklærer at de respekterer og aksepterer menneskerettighetene, er det utvilsomt at statenes faktiske praksis er en annen. Det kan således være problematisk å si at praksis rundt menneskerettighetene tilfredsstillende oppfyller kravene til internasjonal sedvane.

Det har vært hevdet at det kan være grunn til å skille mellom de forskjellige type rettigheter. Enkelte rettigheter oppfattes som mer grunnleggende og fundamentale enn andre, og brudd på slike rettigheter fordømmes i sterkere grad enn brudd på andre rettigheter. Dette vil for eksempel gjelde forbudet mot tortur, slaveri og folkemord. Også slike rettigheter blir i praksis krenket i en rekke land, men slike krenkelser fordømmes offisielt sterkt i alle land, også der hvor krenkelsene faktisk forekommer. Brudd på slike menneskerettigheter vil også være i strid med de aller fleste lands lovgivning.⁵⁵ Den rådende oppfatning i dag synes å være at i alle fall enkelte av rettighetene slått fast i internasjonale menneskerettighetskonvensjoner må oppfattes som internasjonal sedvane og dermed være bindende for alle.⁵⁶

Det er imidlertid uenighet om hvilke av menneskerettighetene som kan betraktes som sedvane. Sannsynligvis kan det forholdsvis sikkert sies at i alle fall de mest grunnleggende rettighetene som for eksempel retten til liv fastslått i *Verdenserklæringen* artikkel 3, forbudet mot slaveri, artikkel 4 og forbudet mot tortur, artikkel 5, er sedvanerettslige regler. Etter Nürnbergdommene synes det også å være bred enighet om at eksempelvis forbudet mot folkemord, forbudet mot slavehandel og forbudet mot sjørøveri har status som sedvane.⁵⁷

⁵⁴ Se Alston, s 92

⁵⁵ Se Alston, s 93

⁵⁶ Se Ruud og Ulfstein, s 192

⁵⁷ Se Ruud og Ulfstein, s 193

5.3.2 Multinasjonale selskapers forpliktelser forpliktelser i henhold til internasjonal sedvanerett

Spørsmålet er om internasjonal sedvanerett kan skape juridiske forpliktelser ikke bare for statene, men også for multinasjonale selskaper. Hovedregelen er som presisert tidligere, at det kun er stater som er pliktsubjekter i folkeretten. Private rettssubjekter kan gis rettigheter, men det klare utgangspunkt er at de ikke kan pålegges forpliktelser. Når det gjelder sedvanerettslige regler generelt, er det derfor tvilsomt om private kan pålegges forpliktelser i forhold til disse. Spørsmålet er imidlertid om i alle fall enkelte av de mest grunnleggende rettighetene kan være forpliktende også for private rettssubjekter, herunder multinasjonale selskaper. Enkelte av de mest grunnleggende menneskerettighetene betraktes som såkalte *jus cogens* rettigheter eller ikke-derogible rettigheter. Det vil si sedvanerettslige normer som av det internasjonale samfunn som helhet betraktes som så grunnleggende og fundamentale at det ikke under noen omstendigheter er adgang til å gjøre unntak fra de. Slike overordnede regler er forutsatt i artikkel 53 i *Wienkonvensjonen om traktatretten av 1969*.

Visse folkerettslige regler er dessuten av en slik karakter at enhver stat har interesse i at de blir overholdt. Den internasjonale domstol uttalte i *Barcelona Traction-saken* at det går et skille mellom de forpliktelser en stat har i forhold til en annen stat, og de forpliktelser hver enkelt stat har i forhold til det internasjonale samfunn som helhet. Slike rettigheter karakteriseres for øvrig også som *erga omnes* rettigheter.⁵⁸ Eksempler på denne type rettigheter vil være forbudet mot intervensjon og prinsippet om havets frihet. Når det gjelder for eksempel prinsippet om havets frihet, er det opplagt at enhver stat vil ha interesse i at denne regelen ikke krenkes, og den enkelte stat vil være forpliktet i forhold til alle stater i det internasjonale samfunn til å respektere denne regelen. Også de mest fundamentale og grunnleggende menneskerettigheter som for eksempel forbudet mot folkemord, forbud mot slaveri og forbud mot rasediskriminering, vil være *erga omnes* rettigheter. Også dette er rettigheter som enhver stat og ethvert rettssystem vil ha interesse i blir overholdt, og som må sies å være alminnelig utbredt. Dette er altså rettigheter og prinsipper som er blant de mest grunnleggende og fundamentale og som karakteriseres både som *jus cogens* og *erga omnes* regler.

⁵⁸ Se Shaw, s 96

Når det gjelder brudd på enkelte av disse grunnleggende *jus cogen* og *erga omnes* menneskerettighetene, foreligger det en del praksis som kan tale for at slike menneskerettigheter kan være forpliktende også for private.

5.3.2.1 Praksis

Blant annet kan Nürnbergdommene tas til inntekt for at også private rettssubjekter kan pålegges plikter i forhold til slike rettigheter. Nürnbergdomstolen hadde riktignok ikke jurisdiksjonskompetanse over juridiske personer, men det faktum at representanter fra visse bedrifter ble funnet skyldige og dømt for brudd på menneskerettighetene, indikerte klart at også selskaper og bedrifter kunne stå bak brudd på krigens regler og grunnleggende menneskerettigheter.⁵⁹

I en rekke saker ble representanter fra tyske bedrifter og selskaper funnet skyldig i å ha benyttet seg av slavearbeid og således deltatt i nazistenes slaveprogram. Dette var tilfellet for eksempel i den såkalte *Flick-saken* hvor to personer ble funnet skyldig i bruk av slavearbeid. Videre ble fem representanter fra det tyske selskapet I.G.Farben, dømt for å ha benyttet slavearbeid i bedriftens virksomhet og på denne måten ha søkt å øke bedriftens produksjon og fortjeneste. Også i saken *USA- Alfried Felix Alwyn krupp von Bohlen und Halbach* fant retten de tolv tiltalte skyldig i bruk av slavearbeid.⁶⁰

Nürnbergdommene var som nevnt ikke rettet mot de enkelte selskapene men mot representanter fra de respektive selskap som sådan. Dommene står dessuten i en særstilling ettersom det dreide seg om et strafferettslig oppgjør i forbindelse med de forbrytelsene begått under den annen verdenskrig, og bygget på en særlig folkerettslig avtale mellom seierherrene etter den annen verdenskrig.

Det har også de senere år, blant annet i USA, vært en rekke tilfeller av sivile søksmål mot private rettssubjekter, herunder multinasjonale selskaper, på grunn av brudd på menneskerettighetene som kan knyttes til selskapers virksomhet. Dette er i USA mulig i

⁵⁹ Se Kamminga, s 140

⁶⁰ Se Steinhardt, s 13

henhold til den såkalte Alien Tort Claims Act (ATCA). Med grunnlag i denne amerikanske bestemmelsen er det mulig for utlendinger å anlegge sak både mot statlige organer og ikke-statlige aktører, for amerikanske føderale domstoler, hvor det er oppstått skade grunnet handling begått i strid med ”the law of nations.”⁶¹ Dette kan gjøres uavhengig av hvor skaden har skjedd. Et vilkår for at private rettssubjekter kan stilles til ansvar etter denne regelen, er i utgangspunktet at de har handlet på vegne av eller i samarbeid med staten. Det oppstilles altså et krav om *state action*. Dette samsvarer for øvrig også med hovedregelen i internasjonal rett om at det bare er stater som i utgangspunktet er ansvarlig for menneskerettighetene. Menneskerettighetene er som nevnt innledningsvis, rettigheter som er tildelt først og fremst individer for å gi de beskyttelse mot misbruk av statsmyndighet. Det er derfor i utgangspunktet et krav om at slik myndighet har blitt brukt.

Det første tilfellet hvor denne doktrinen ble anvendt var i 1980 hvor en enkeltperson ble saksøkt for tortur. I løpet av årene som har fulgt, har både type handlinger og menneskerettighetsbrudd, og spørsmålet om hvem som kan saksøkes for slike handlinger, utviklet seg. I *Filartiga vs Peña-Irala*, var saksøkte, Peña-Irala, den offentlige tjenestemann som faktisk hadde begått handlingen. Senere har også de som har hatt en overordnet stilling blitt funnet ansvarlig for brudd på internasjonale menneskerettigheter. Dette var blant annet tilfelle for den argentinske generalen, Carlos Guillermo Suarez-Mason, som ble funnet skyldig i menneskerettighetsbrudd begått av tropper under hans ledelse.⁶²

Begrunnelsen for at stater pålegges slike forpliktelser i forhold til individene, er som ovenfor nevnt, at de ikke skal misbruke sin maktposisjon. Dette ble også for øvrig uttrykkelig uttalt i *Kadic vs Karadzic*.⁶³ Karadzic var leder for en ikke anerkjent stat og hadde grunnet ulovlig maktovertakelse tatt kontroll over både den lovgivende og utøvende myndighet. Karadzic ble i denne forbindelse anklaget for en rekke menneskerettighetskrenkelser, brudd på internasjonal humanitær rett og

⁶¹ Se 28 United States Code § 1350

⁶² Se Kamminga, s 214

⁶³ Se Kamminga ,s 215

krigsforbrytelser. Retten uttalte her at det avgjørende ikke var om staten var diplomatisk anerkjent som sådan, men det aktuelle regimets evne til offentlig maktutøvelse.⁶⁴

Det ble videre uttalt at enkelte menneskerettigheter også pålegger forpliktelser for private som handler i egenskap av private, selv om det ble påpekt at ansvar for brudd på menneskerettighetene som for eksempel forbudet mot tortur, i utgangspunktet krever *state action*. Det ble blant annet vist til *FN's folkemordkonvensjon av 9. desember 1948* som forbyr folkemord uavhengig av om statlige eller private aktører står bak. Også i saken *Tel-Oren vs Libyan Arab Republic* ble det fra den ene dommerens side uttalt at privat ansvar var mulig for enkelte type handlinger som for eksempel sjørøveri og slavehandel.⁶⁵

Det ble for øvrig også i *Kadic-saken* fastslått at kravet til *state-action* ikke nødvendigvis krever at handlingen begås på vegne av staten. Kravet til *state action* vil også kunne være oppfylt hvor handlingen begås av private aktører som samarbeider med statlige myndigheter, eller hvor statlige myndigheter tilskynder, slutter seg til eller samtykker i handlingene.⁶⁶ Dette var for eksempel tilfelle i saken *Doe vs Unocal*. Det amerikanske selskapet Union Oil Company of California (UNOCAL), ble her saksøkt for brudd på menneskerettigheter som fant sted under utbyggingen av oljeledninger fra Burma (Myanmar) til Thailand. UNOCAL hadde inngått en avtale med det franske selskapet TOTAL og the Myanma Oil and gas Enterprise (MOGE) og de militære styrker i Burma, State Law and Order Restoration Council (SLORC) vedrørende utnyttningen av olje i landet. SLORC skulle i henhold til denne avtalen sørge for ryddig av landområde til prosjektet, arbeidskraft, materialer og sørge for sikkerhet rundt prosjektet. De burmesiske militære styrker var og er beryktet for omfattende menneskerettighetskrenkelser. I forbindelse med denne utbyggingen ble det angivelig, av de militære styrker, begått grove menneskerettighetsbrudd som blant annet slavearbeid, tortur, voldtekt, m.m. Samarbeidet med den burmesiske stat, ble her ansett tilstrekkelig til at kravet til *state action* var oppfylt, og det var således adgang til å

⁶⁴ Se Kamminga, s 215

⁶⁵ Se Steinhardt, s 9

⁶⁶ Se Kamminga, s 216

saksøke selskapet UNOCAL for brudd på menneskerettighetene begått av avtalepartneren SLORC.

Multinasjonale selskaper kan således i henhold til ATCA, for det første bli ansvarlig for brudd på menneskerettighetene i tilfeller hvor de har krenket slike rettigheter som pålegger også private rettssubjekter ansvar, som for eksempel slavehandel. For det andre kan multinasjonale selskaper bli ansvarlig også hvor andre type rettigheter er krenket, forutsatt at selskapet da har handlet på vegne av eller i samarbeid med statlige myndigheter.

Ved spørsmålet om hvilke tilfeller som konkret kan falle inn under begrepet "the law of nations" har domstolene blant annet støttet seg på traktater, konvensjoner og juridiske avgjørelser. I henhold til amerikansk rettspraksis omfatter betegnelsen "the law of nations" i tillegg til nasjonale lover, også internasjonale normer som er "universal, obligatory and definable."⁶⁷ Dette innebærer at regelen må være internasjonalt anerkjent, at den må være bindende uten mulighet for unntak og i tillegg være tilstrekkelig klart definert. Ved bruk av ATCA vil det således kunne anlegges sak mot private for en amerikansk domstol hvor *jus cogens* rettigheter har blitt krenket. ATCA har i de senere år, blitt brukt i en rekke tilfeller hvor grunnleggende menneskerettigheter har blitt krenket. *Filartiga vs Peña-Irala*, dreide seg om et torturtilfelle hvor offeret, Filartiga, hadde blitt torturert til døde i Paraguay. Offerets familie kunne gå til sak mot Peña- Irala i USA gjennom bruk av ATCA, da forbudet mot tortur ble ansett å være en anerkjent internasjonal regel, uten mulighet for unntak og tilstrekkelig klar og entydig. I *Kadic vs Karadzic* ble folkemord, krigsforbrytelser og forbrytelser mot menneskeheten ansett for å falle inn under the "law of nations". Videre har for eksempel slaveri og visse former for umenneskelig behandling blitt anerkjent som internasjonale regler, som faller inn under betegnelsen "law of nations."⁶⁸

Det har altså vist seg at private rettssubjekter som multinasjonale selskaper, kan være forpliktet i forhold til enkelte menneskerettigheter, og at de ved eventuelle krenkelser av disse rettighetene kan stilles til ansvar.

⁶⁷ Se Kamminga, s 213

⁶⁸ Se Kamminga s 213

5.3.2.2 Multinasjonale selskapers praksis som grunnlag for internasjonal sedvanerett

Et annet spørsmål er om selskapers etterlevelse og oppfølging av internasjonale retningslinjer som for eksempel de utviklet i OECD og ILO, kan utvikle seg til sedvanerett og dermed skape forpliktelser i forhold til menneskerettighetene for multinasjonale selskaper. Det har blitt uttalt av The Committee on International Investment and International Enterprises at deler av retningslinjene, selv om de i utgangspunktet er av frivillig karakter, med tiden og med gjentatt anvendelse, vil kunne utvikle seg til å bli internasjonal sedvanerett.⁶⁹ For at noe skal kunne betraktes som sedvane, kreves det som tidligere presisert, for det første at det foreligger en fast statspraksis som har blitt fulgt over noe tid, og for det andre at denne praksisen har blitt fulgt i den tro at det er gjeldende rett, *opinio juris*.

Spørsmålet er om selskapers praksis kan oppfylle disse vilkårene. Når det gjelder det subjektive vilkår for sedvane er det tvilsomt om dette kan anses oppfylt. Retningslinjene er i utgangspunktet kun frivillige og betraktes dermed ikke som forpliktende lov hverken av stater eller multinasjonale selskaper. For det andre kan det også stilles spørsmålstegn ved om det objektive vilkår for sedvane vil være oppfylt. Det klare utgangspunkt er at det først og fremst er stater som er folkerettslige rettssubjekter og som kan pålegges forpliktelser i henhold til internasjonal rett. Det er også statenes praksis som kan danne grunnlag for og utvikle seg til å bli folkerettslig sedvane. Multinasjonale selskaper kan riktignok også opptre som rettssubjekter i internasjonal rett, både som rettighetssubjekt og trolig som nettopp vist, også som pliktsubjekt. Når det gjelder den direkte rettsskapende virksomheten, er det imidlertid hevdet at denne sannsynligvis må være forbeholdt stater og deres myndigheter.⁷⁰ Multinasjonale selskapers praksis med gjennomføringen og etterlevelsen av internasjonale retningslinjer kan derfor neppe alene skape folkerettslig sedvane.⁷¹

⁶⁹ Se Horn, s 9

⁷⁰ Se Horn s 8

⁷¹ Se Horn s 11

Et annet spørsmål er imidlertid om statenes praksis når det gjelder å fremme selskapenes etterlevelse, og følge opp gjennomføringen av retningslinjene, kan utvikle seg til å bli internasjonal sedvane. Dette vil da være avhengig av om det subjektive vilkår er tilstede. Som nevnt skal OECD-medlemslandene opprette såkalte National Contact Points, som overvåker hvordan retningslinjene fungerer i praksis, og som også kan bidra med å løse eventuelle problemer som kan oppstå i forholdet mellom næringliv og arbeidstakere. Det er også etablert en komité, Committee on International Investment and Multinational Enterprises, som bistår med klargjøringer og fortolkninger av bestemmelsene i retningslinjene. Videre er det etablert ytterligere to komitéer, Business and Industry Advisory Committee og Trade Union Advisory Committee, som først og fremst har til oppgave å bringe spørsmål inn for the Committee of International Investment and Multinational Enterprise. Som allerede nevnt vil statene ha en politisk forpliktelse til å gjennomføre denne kontrollen, og gjennom konsekvent etterlevelse kan det tenkes at statenes praksis over tid kan utvikle seg til internasjonal sedvanerett, forutsatt at kravet til *opinio juris* er oppfylt.

5.4 Alminnelige rettsgrunnsetninger

I tillegg til traktater og sedvanerett regnes også alminnelige rettsgrunnsetninger, i henhold til art 38(1) (c) i statuttene for Den internasjonale domstol, som en rettskilde i internasjonal rett. Den alminnelige oppfatning har vært at det dreier seg om grunnleggende prinsipper som er felles for statenes interne rett. Det handler altså om internrettslige prinsipper som er felles for de enkelte lands rettssystem.⁷² Formålet med bestemmelsen har vært å kunne hente argumenter fra intern rett og anvende disse i folkeretten. Det synes imidlertid i dag å være enighet om at slike grunnsetninger ikke nødvendigvis stammer fra interne rettssystem, men at det også kan dreie seg om folkerettslige prinsipper som har aksept i de enkelte rettssystem.⁷³

5.4.1 Internasjonale menneskerettigheter som alminnelige rettsgrunnsetninger

Internasjonale menneskerettigheter som slått fast i internasjonale konvensjoner, vil dermed kunne være alminnelige rettsgrunnsetninger, jfr art 38(1)c i statuttene for Den

⁷² Se Ruud, Ulfstein og Fauchald s 24

internasjonale domstol. Dette er folkerettslige prinsipper som i alle fall offisielt anerkjennes i de aller fleste land og rettssystem.

Spørsmålet er så hvilke av menneskerettighetene som kan betraktes som alminnelige rettsgrunnsetninger. Menneskerettighetene generelt må i stor grad sies å være akseptert i de enkelte lands rettssystem. Brudd på menneskerettighetene fordømmes offisielt av statlige myndigheter også i land hvor menneskerettighetene i stor utstrekning blir krenket. Statenes faktiske etterlevelse av menneskerettighetene gjør det som tidligere nevnt, problematisk å betrakte menneskerettighetene som internasjonal sedvane, selv om det har vært en tendens til å ville betrakte alle menneskerettigheter som sedvane. Det er derfor noe uklart om og i hvilken utstrekning internasjonale menneskerettigheter kan betraktes som sedvane. Et alternativ kan dermed være å betrakte internasjonale menneskerettigheter som alminnelige rettsgrunnsetninger.

Når det gjelder rettigheter som karakteriseres som *jus cogens* og *erga omnes*, har det vært hevdet at bare sedvane og traktater kan være grunnlag for *jus cogens*.⁷⁴ Det har imidlertid også blitt uttalt at det sentrale ikke kan være hvilken kilde regelen stammer fra som er det avgjørende, men det spesielle innhold og de forhold slike bestemmelser regulerer, som er det avgjørende for om den kan karakteriseres som *jus cogens*.⁷⁵ Denne type rettigheter vil i de aller fleste land være sikret i nasjonal lovgivning, og må dermed kunne sies å ha alminnelig aksept i det enkelte rettssystem. Slike rettigheter bør derfor kunne være alminnelige rettsgrunnsetninger. Som nevnt ovenfor, vil det kunne være problematisk å betrakte menneskerettigheter som sedvane. Det vil også kunne gjelde for de mest grunnleggende og fundamentale rettighetene, selv om det som tidligere vist i punkt 5.3.1, trolig kan hevdes at disse er internasjonal sedvanerett. *Jus cogens* rettigheter dreier seg først og fremst om negative forpliktelser i form av at stater har plikt til å avstå fra å foreta visse type handlinger. Den type praksis som kan danne sedvane er altså av negativ karakter i form av at slike handlinger ikke begås. Det ligger således i rettighetenes natur at det vil være vanskelig å finne bevis for at de kan utgjøre sedvane. Samtidig er det ingen tvil om at slike forbud, for eksempel forbudet mot

⁷³ Se Alston, s 102

⁷⁴ Se Shaw, s 97

⁷⁵ Se Alston, s 103

folkemord, i praksis brytes selv om de offisielt fordømmes. Et alternativ kan dermed være å betrakte også de mest grunnleggende og fundamentale menneskerettighetene som alminnelige rettsgrunnsetninger.⁷⁶

5.4.2 Multinasjonale selskapers forpliktelser i henhold til alminnelige rettsprinsipper

Spørsmålet er om slike alminnelige rettsgrunnsetninger kan skape forpliktelser for private rettssubjekter, som blant annet multinasjonale selskaper. Utgangspunktet når det gjelder denne rettskilden som også for konvensjoner og sedvanerett, er at det er stater som reglene retter seg mot og skaper forpliktelser for. Som hovedregel er det således klart at multinasjonale selskaper ikke er pålagt forpliktelser i henhold til alminnelige rettsgrunnsetninger. Enkelte rettigheter som er alminnelige rettsgrunnsetninger, vil som vist, være *jus cogens* og *erga omnes* rettigheter. Når det gjelder slike rettigheter har det som nevnt i punkt 5.3.2, vist seg i praksis at også private kan pålegges forpliktelser og holdes ansvarlig for brudd på enkelte av de mest grunnleggende rettighetene. Blant annet gjelder dette forbudet mot slaveri, forbudet mot folkemord og forbudet mot tortur. Både Nürnberg-dommene og senere praksis blant annet fra USA, kan tas til inntekt for dette.

5.5 Grunner til at enkelte rettigheter er forpliktende også for multinasjonale selskaper

For enkelte rettigheters vedkommende har det altså vært gjort unntak fra utgangspunktet om at det bare er stater som er pliktsubjekter i internasjonal rett. Spørsmålet er derfor hvorfor og hva som gjør at disse rettighetene kan skape forpliktelser også overfor andre enn statene.

I de tilfeller hvor private og multinasjonale selskaper har blitt pålagt ansvar for menneskerettighetene har det vært de helt grunnleggende rettigheter som har blitt krenket. Det har dreid seg om rettigheter som i tillegg til å være inntatt i internasjonale konvensjoner, også må betraktes som internasjonal sedvane eller alternativt som alminnelige rettsgrunnsetninger. Disse rettighetene er således bindende for alle stater

⁷⁶ Se Alston, s 103

uavhengig av om de uttrykkelig er akseptert eller ikke. De rettighetene som private har blitt pålagt et ansvar for, har også vært blant de som karakteriseres som *jus cogens* og *erga omnes* regler. Det vil si rettigheter som er av en så grunnleggende og overordnet karakter at det ikke under noen omstendigheter kan gjøres unntak fra de, og som enhver stat har interesse i blir overholdt. Disse rettighetenes helt grunnleggende og fundamentale karakter gjør at de vil kunne anses forpliktende for enhver i samfunnet, og ikke bare stater og deres myndigheter. I forhold til øvrige rettigheter har det imidlertid ikke vært pålagt noe ansvar for andre enn statene. Det kan dermed synes å være et vilkår for at også private kan pålegges forpliktelser i henhold til internasjonal rett, at det dreier seg om de brudd på de mest grunnleggende og fundamentale rettigheter.

For at multinasjonale selskaper skal kunne anses forpliktet i henhold til øvrige menneskerettigheter, er det dermed nødvendig at det foreligger et annet særskilt grunnlag. Det kan som vist stilles spørsmål ved om selskapers praksis rundt internasjonale retningslinjer kan utvikle seg til å bli sedvanerett. Retningslinjene vil da i tilfelle være forpliktende for multinasjonale selskaper, og i tilfeller hvor et selskap opererer i strid med slike retningslinjer, kan de stilles til ansvar. Det synes foreløpig tvilsomt om selskapers praksis har utviklet seg til sedvanerett, og det er også et spørsmål om det i det hele tatt er mulig at selskapers praksis kan danne grunnlag for rettslig bindende regler, ettersom det klare utgangspunkt er at det kun er statenes praksis som kan danne grunnlag for internasjonal sedvanerett, og at det derfor trolig må kreves et statlig element i den aktuelle praksis for at den med tiden og med gjentatt anvendelse kan betraktes som sedvanerett.

Det synes også å være alminnelig enighet om at internasjonale konvensjoner ikke kan tolkes slik at de pålegger forpliktelser også for private. Arbeidet med å utvikle internasjonale retningslinjer som direkte vil skape forpliktelser for multinasjonale selskaper, vil derfor være av avgjørende betydning. Dette vil gjøre det mulig å i større grad stille multinasjonale selskaper til ansvar for brudd på menneskerettighetene.

6 Omfanget av multinasjonale selskapers ansvar

Spørsmålet om omfanget av multinasjonale selskapers ansvar er for det første et spørsmål om bredden av dette ansvaret. Det vil si hvilke rettigheter slike selskaper kan stilles til ansvar for. For det andre er det også et spørsmål om dybden av ansvaret. Det vil si hvor langt dette ansvaret rekker, og om selskaper bare har et ansvar for virksomhetens egne aktiviteter, eller om de er forpliktet til å sørge for at rettighetene respekteres også utenfor egen fabrikkport.

6.1 Bredden av multinasjonale selskapers menneskerettighetsansvar

Det er på det rene at ikke alle menneskerettigheter vil kunne være forpliktende for private selskaper. Enkelte rettigheter vil kun fungere som retningslinjer for hvordan selskapene kan drive sin virksomhet på en ansvarlig måte, mens andre rettigheter vil være direkte forpliktende for multinasjonale selskaper. Det synes nå på bakgrunn av praksis, å være økende enighet om at multinasjonale selskaper kan stilles til ansvar for brudd på rettigheter som alle aktører i samfunnet er forpliktet til å respektere. Dette gjelder for eksempel forbudet mot slaveri, forbud mot sjørøveri, folkemord og forbrytelser mot menneskeheten.⁷⁷

Hvilke menneskerettigheter som kan anses forpliktende også for multinasjonale selskaper, vil kunne være gjenstand for utvikling. Det kan for eksempel tenkes at multinasjonale selskaper også vil kunne stilles til ansvar for brudd på forbudet mot barnarbeid. Det kan stilles spørsmål ved om forbudet mot barnarbeid eller i hvertfall visse former for barnarbeid, er av en slik graverende karakter og at barns frihet og mulighet til å kunne utvikle seg, er en så grunnleggende og fundamental rettighet at den må betraktes på linje med *jus cogens* rettigheter, og således kunne være direkte bindende for private selskaper. Som tidligere vist er enkelte rettigheter som for

⁷⁷ Se Kamminga, s 8

eksempel forbudet mot slaveri, av en så grunnleggende og fundamental karakter at også private vil kunne pålegges et ansvar for å respektere slike rettigheter. Også barnearbeid vil kunne ha karakter av slaveri. I den grad private selskaper kan trekkes til ansvar for brudd på forbudet mot slaveri generelt, er det opplagt at de også vil kunne være ansvarlige for bruk av barn til slavearbeid. Det kan også tenkes at en del andre former for barnearbeid vil være så graverende at de må kunne betraktes på linje med *jus cogens* rettigheter, og av den grunn være direkte forpliktende for selskaper. Dette kan muligens være tilfelle for de former for barnearbeid som i ILO-konvensjon 182 er karakterisert som de verste former for barnearbeid. Dette omfatter blant annet tvungen rekruttering av barnesoldater, salg av barn og bruk av barn til prostitusjon og bruk av barn til produksjon av pornografi eller pornografisk opptreden.

6.2 Dybden av multinasjonale selskapers menneskerettighetsansvar

Problemstillingen er videre hvor langt dette ansvaret rekker. Innebærer selskapenes ansvar for å respektere menneskerettighetene bare en forpliktelse til å sørge for at selskapet eller bedriften selv ikke krenker disse rettighetene, eller innebærer det også et ansvar for ikke å bidra til at menneskerettighetene for øvrig på noen annen måte blir satt til side. Det kan for eksempel spørres om selskapene også har et ansvar for sine underleverandører, kunder og medkontrahenter. Det kan også stilles spørsmål ved om multinasjonale selskaper på grunnlag av den betydelige makt og innflytelse de har, bør påta seg å spille en rolle overfor lokalsamfunnet og samfunnet generelt og dets forhold til menneskerettighetene.

I forhold til de menneskerettigheter som private selskaper vil ha et ansvar for å respektere, er det klart at deres forpliktelse først og fremst ligger i å sørge for at de selv ikke begår handlinger som krenker disse rettighetene. Men selv om selskapene ikke selv direkte krenker rettighetene, er det imidlertid klart at de også på annen måte kan bidra til at menneskerettighetene blir brutt. Dette kan for eksempel være tilfelle hvor selskapene benytter underleverandører, medkontrahenter og samarbeidspartnere som krenker menneskerettighetene, eller selger sine produkter til virksomheter som benytter disse produktene til en eller annen form for menneskerettighetskrenkelser. Selskapene kan i slike tilfeller sies å ha medvirket til at menneskerettighetene har blitt satt til side.

Spørsmålet er om selskapene i slike tilfeller kan stilles til ansvar for å ha bidratt og medvirket til brudd på menneskerettighetene.

Dette var for eksempel tilfelle i den tidligere nevnte saken *Doe vs Unocal*, hvor spørsmålet var om det amerikanske oljeselskapet UNOCAL kunne bli ansvarlig for menneskerettighetsbrudd begått av de burmesiske sikkerhetsstyrker som var satt til blant annet å ivareta sikkerheten i forbindelse med utbyggingen av oljeledninger fra Burma til Thailand. Det har også vært en rekke søksmål mot private som har blitt anklaget for å ha bidratt til Hitlers regime under Den annen verdenskrig.

Dette viser at multinasjonale selskaper har et ansvar i forhold til menneskerettighetene som rekker også utenfor egen fabrikkport. Selskapene vil således ved sine beslutninger om etableringer, investeringer og valg av samarbeidspartnere være forpliktet til å ta menneskerettighetshensyn med i betraktning, og vurdere konsekvensene av sine beslutninger med hensyn til menneskerettighetene.

Spørsmålet er videre hvor langt dette medvirkningsansvaret rekker. Hvor grensen går i forhold til dette vil være vanskelig å avgjøre. Generelt i forhold til samfunnet, kan multinasjonale selskaper neppe pålegges noe juridisk ansvar. Et privat selskap kan ikke trekkes til ansvar for menneskerettighetsbrudd som det ikke har noen tilknytning til, i motsetning til stater som også kan bli ansvarlig for brudd på menneskerettighetene begått av private mot private. Dette er mulig ut i fra at statlige myndigheter er forpliktet til også å sikre og fremme menneskerettighetene. Multinasjonale selskaper vil som vist i punkt 2.1, imidlertid kunne ha et moralsk ansvar i forhold til det samfunn hvor de driver sin virksomhet. Spørsmålet som kan stilles, er om manglende samfunnsansvar kan være en form for medvirkning til brudd på menneskerettighetene. For eksempel vil selskapers tilstedeværelse i land hvor menneskerettighetene krenkes systematisk og regelmessig, kunne gi regimet legitimitet og bidra til opprettholdelse av dette regimet. Selskapers tilstedeværelse i slike land vil ofte heller ikke bidra til reell økonomisk vekst i samfunnet, ettersom myndighetene i slike land ofte bruker statens inntekter til å berike seg selv.⁷⁸ Selskapers tilstedeværelse i konfliktfylte områder vil imidlertid også kunne ha positive virkninger. Det beste vil ikke nødvendigvis være å trekke seg ut. Ofte vil et

⁷⁸ Se Lene Bomann Larsen, i ”Bedrifter i konfliktområder, ansvarlig engasjement” (NHO)s 6

samfunnsengasjement som kan bidra i positiv retning være å foretrekke. Multinasjonale selskapers oppgave er imidlertid først og fremst å drive økonomisk virksomhet, produsere varer og tjenester og tilby arbeidsplasser, og ikke drive politisk virksomhet. For små bedrifters vedkommende er det også tvilsomt hvor stor påvirkningskraft de vil ha på landets regime.

Spørsmålet om hvor langt selskapers ansvar rekker er vanskelig å avgjøre. Et selskaps tilstedeværelse er imidlertid neppe tilstrekkelig til å pålegge selskapet ansvar.

7 Håndhevelse og kontroll

Som ovenfor vist synes det nå å være en viss enighet om at multinasjonale selskaper kan pålegges ansvar for brudd på menneskerettighetene i henhold til enkelte typer rettigheter. Videre er det også mulig å regulere selskapers virksomhet og deres forhold til menneskerettighetene gjennom internasjonale reguleringer. Til en viss grad vil også hjemlandets lovreguleringer kunne bidra. Det er imidlertid opplagt at slike reguleringer ikke er nok. Kontroll og håndhevelse av gjennomføringen er selvsagt også nødvendig. Spørsmålet er således hvordan selskaper kan kontrolleres og hvordan deres ansvar i forhold til menneskerettighetene kan håndheves.

7.1 Kontrollmekanismer

7.1.1 Ikke-juridiske kontrollmekanismer

Det kan tenkes flere ulike kontrollmekanismer for å sikre selskapers etterlevelse av menneskerettighetene. For det første kan det tenkes frivillige ordninger som fører tilsyn med at selskapenes virksomhet samsvarer med de internasjonale menneskerettighetsstandarder som de må anses forpliktet til å følge. På samme måte som flere selskaper selv har tatt initiativ og etablert egne retningslinjer som regulerer deres forhold til menneskerettighetene, har enkelte selskaper også på frivillig basis underlagt seg eksterne kontrollmekanismer. Et eksempel på en slik frivillig ekstern tilsynsordning er SA 8000. Dette er et sertifiseringssystem opprettet etter privat initiativ med sikte på å kontrollere at selskaper operer i samsvar med internasjonale menneskerettigheter. Selskaper blir da kontrollert av et sertifiseringsorgan, som vurderer selskapets virksomhet i forhold til menneskerettighetene. Hvis det etter kontrollen viser seg at bedriftens virksomhet samsvarer med standarden og den nasjonale lovgivning, vil selskapet bli SA 8000 sertifisert.

SA 8000 setter standarder for blant annet helse og sikkerhet, arbeidstid, barnearbeid, tvangsarbeid og organisasjonsfrihet, og er basert på konvensjonene til ILO, FN's universelle menneskerettighetserklæring og FN-erklæringen om barns rettigheter. Det er opp til bedriftene å vise at deres forpliktelser i forhold til standarden overholdes. For å bevise at de for eksempel ikke benytter seg av barnearbeidere må de eksempelvis fremlegge fødselsattester eller legeerklæringer for sine ansatte. SA 8000 er spesifikk nok til å kunne brukes for revisjon av selskaper og deres leverandører i mange ulike bransjer og land, og er således et viktig gjennombrudd for kontrollen av selskapers etterlevelse av menneskerettighetene. Systemet er uavhengig av statlige myndigheter og domineres heller ikke av en enkelt interessegruppe eller ett enkelt geografisk område.⁷⁹ Systemet med SA 8000 er imidlertid avhengig av frivillighet fra selskapene og bedriftenes side. Hvis det viser seg at et multinasjonalt selskap ikke operer i samsvar med standardene fastsatt i SA 8000, foreligger ingen sanksjoner, utover eventuelle reaksjoner fra kunder og samarbeidspartnere.

En rekke selskaper og bedrifter operer også med en såkalt tredobbelt bunnlinje eller ”triple bottom line” i sine årsregnskap. Dette innebærer at det årlige regnskap i tillegg til det økonomiske resultat, også inneholder en vurdering av det miljømessige resultat, det vil si selskapets betydning for naturressursene og miljøet. I tillegg inneholder regnskapet også det sosiale resultat av selskapets virksomhet. Selskapets virksomhet vurderes da i forhold til hvordan det har påvirket de sosiale forhold hvor virksomheten drives. Dette vil kunne innebære også en vurdering av selskapets påvirkning i forhold til menneskerettighetene.⁸⁰ Flere selskaper har tatt et slikt ansvar for å evaluere og kontrollere sin virksomhets betydning for arbeidstakere, kunder, samarbeidspartnere og andre som berøres av selskapets virksomhet.

Et spørsmål er imidlertid om slike kontroll- og oppfølgingsmekanismer basert på frivillighet fra selskapenes side er tilstrekkelig, eller om det er nødvendig å etablere tvungne tilsynsordninger fra myndighetenes side. Det har vært reist tvil om selskapers evne og vilje til å følge opp sine forpliktelser i forhold til menneskerettighetene, særlig hvor virksomheten drives i land hvor regelverk og kontrollmekanismer er dårlig

⁷⁹ Se Patrick Adamcik i “Mennesker og Rettigheter” nr 2 1999, s 118

⁸⁰ Se Asbjørn Eide i “Mennesker og Rettigheter” nr 2 1999, s 116

utviklet⁸¹ Næringslivet selv har vært negative til å etablere slike tvungne formelle kontrollmekanismer, og hevdet at det foreligger tilstrekkelige uformelle kontrollmetoder i markedet som trolig vil være tilstrekkelige. Blant annet er det vist til at media representerer en viktig kontrollmekanisme for næringslivet og deres innflytelse i forhold til menneskerettighetene og samfunnet generelt. For det enkelte selskap er også mulige reaksjoner fra den politisk bevisste forbruker av betydning. Det har vært for eksempel vært tilfeller hvor forbrukerne ikke har villet kjøpe produkter fordi det har vist seg at bedriften har benyttet seg av barnearbeid eller tvangsarbeid. Slike forbrukerreaksjoner har vist seg å kunne påvirke å medføre endringer i bedriftenes adferd.⁸²

7.1.2 Juridiske kontrollmekanismer

Også internasjonale organisasjoner har vist seg å spille en viktig rolle gjennom å avdekke eksempler på menneskerettighetsbrudd fra selskapers og bedrifters side. Internasjonale organisasjoners fokusering på selskaper og bedrifters forhold til menneskerettighetene, har fått også myndigheter og politikere til å rette oppmerksomheten mot dette temaet. For eksempel ble det i Frankrike i 2001 vedtatt en lov som pålegger alle franske selskaper å rapportere til myndighetene om deres virksomhets innflytelse på og betydning i forhold til miljøet og samfunnet. Dette inkluderer blant annet spørsmål om menneskerettighetene og betydningen av virksomheten for lokalsamfunnet. Denne loven har vært et viktig gjennombrudd både innenfor og utenfor Europa når det gjelder selskapers rapportering om deres forhold til og betydning for miljøet og samfunnet.⁸³

7.2 Håndhevelsesmekanismer

Det er tvilsomt om det kan anses tilstrekkelig å basere sikring av menneskerettighetene på at næringslivet og markedet selv vil være en tilstrekkelig kontrollmekanisme ved klanderverdige forhold i et selskap. Et problem med frivillige ordninger slik som SA 8000 er blant annet at det ikke foreligger noen håndhevelsesmuligheter når det viser seg gjennom inspeksjoner at det skjer brudd på menneskerettighetene. Videre ligger det jo i

⁸¹ Se Jon Veia i "Mennesker og Rettigheter" nr 2 1999, s 146

⁸² Se Jon Veia i "Mennesker og Rettigheter" nr 2 1999, s 146

⁸³ Se Steinhardt, s 28

ordningens frivillige karakter at et selskap kan velge å melde seg ut av ordningen når det måtte ønske.

Det ubestridte og klare utgangspunkt er dessuten at det er statene som har det primære ansvaret for menneskerettighetene. Dette ansvaret innebærer som nevnt at statlige myndigheter er forpliktet til å sørge for å sikre og beskytte slike rettigheter, og sørge for at ingen begår handlinger som kan krenke menneskerettighetene. Dette betyr at myndighetene er ansvarlig for å legge rammer for næringenes virksomhet og gripe inn der menneskerettighetene trues og krenkes. Statlige myndigheter kan således etablere mekanismer for å kontrollere at private selskaper opererer i samsvar med menneskerettighetene. Som nevnt ovenfor har dette for eksempel blitt gjort i Frankrike gjennom lovgivning. Videre kan det også spørres om det bør etableres ordninger som i større grad kan stille selskaper ansvarlige overfor dem som rammes av menneskerettighetsbrudd som kan føres tilbake til selskapet.

7.2.1 Håndhevelse for nasjonale domstoler

En mulig løsning for i større grad stille multinasjonale selskaper til ansvar for menneskerettighetsbrudd, er å utvide statenes horisontale menneskerettighetsansvar. I utgangspunktet begrenser staters ansvar for å sikre menneskerettighetene seg til menneskerettighetsbrudd som blir begått på statens eget territorium. Statene er forpliktet til å sikre at fysiske og juridiske personer ikke krenker menneskerettighetene overfor andre individer på statens territorium, og i tilfeller hvor dette skjer er landets domstoler forpliktet til å sanksjonere slike brudd. Det kan imidlertid tenkes en utvidelse av dette ansvaret som innebærer at statlige myndigheter også er forpliktet til å sikre at selskaper hjemmehørende i den aktuelle stat, er forpliktet til å sikre at selskapet ikke begår brudd på menneskerettighetene også når selskapet driver sin virksomhet utenfor statens territorium. Statlige myndigheter vil dermed være forpliktet til å etablere lovgivning som regulerer multinasjonale selskaper med base i deres stat, og slike selskapers virksomhet i utlandet. Selskapene kan videre forfølges for sine menneskerettighetskrenkelser i utlandet av hjemstatens domstoler.

Rent formelt er det ingen hindringer for å etablere nasjonal lovgivning som forplikter private selskaper som driver virksomhet i utlandet til å operere i samsvar med

internasjonale menneskerettigheter. Som tidligere vist har det blant annet i USA vært mulig å forfølge multinasjonale selskaper for brudd på menneskerettighetene begått i utlandet gjennom bruk av den såkalte Aliens Tort Claim Act. Det vil imidlertid være prosessuelle forutsetninger som begrenser adgangen til å gå til slike søksmål. Blant annet vil bruken av *forum non conveniens* kunne være til hinder for adgangen til å stille multinasjonale selskaper til ansvar for nasjonale domstoler. Denne doktrinen innebærer at en sak kan bli avvist hvis dommeren etter en vurdering hvor både private og offentlige interesser spiller inn, mener at en annen domstol vil være mer passende.⁸⁴ Saker som omfatter brudd på menneskerettighetene vil ofte ikke bli avvist på grunnlag av *forum non conveniens*. Dette skyldes at saksøkerne som regel ikke vil ha anledning til å bringe saken inn for domstolen i det land hvor krenkelsene faktisk har funnet sted, fordi dette vil kunne medføre fare for saksøkernes liv, eller fordi rettsvesenet rett og slett ikke har mulighet til objektivt å ta stilling til et spørsmål om brudd på menneskerettighetene.⁸⁵

Denne doktrinen ble for eksempel påberopt i saken *Connelly vs RTZ plc*. Det britiske selskapet RTZ Corporation Plc drev gjennom sine datterselskaper utvikling av uran i Namibia. Connelly hadde vært ansatt som gruvearbeider i RTZ fra 1977 til 1982. Connelly utviklet senere kreft og hevdet at dette skyldtes arbeidet i gruvene, og gikk så til sak i England mot RTZ Corporation PLC og datterselskapet RTZ Overseas Services Limited. RTZ hevdet at saken måtte avvises på grunnlag av at saken måtte føres i Namibia. Det ble fra saksøkers side vist til at det i Namibia ikke var muligheter for finansiering av rettslig hjelp. Det var således ikke praktisk mulig å føre saken i Namibia. Det ble også vist til *Den europeiske menneskerettighetskonvensjon* artikkel 6, som garanterer enhver retten til en rettferdig rettergang. Domstolen fant at selv om Namibiske domstoler riktignok ville være bedre egnet, var det også fullt mulig at saken også kunne føres i England. Det faktum at søksmål ikke var praktisk mulig i Namibia ville dessuten være i strid med EMK artikkel 6 og retten til en rettferdig rettergang. Retten kom på grunnlag av dette til at saken kunne føres i England⁸⁶

⁸⁴ Se Kamminga, s 226

⁸⁵ Se Kamminga, s 227

⁸⁶ Se *Connelly vs RTZ Corporation plc and another*, 1996, 2 WLR 251

Også i en sak som kom noe senere, *Cape vs Lubbe*, påberopte det saksøkte selskap *forum non conveniens*.⁸⁷ Selskapet Cape plc var i perioden 1890 til 1979 involvert i asbestgruvedrift i sør-Afrika. Denne virksomheten medførte en rekke helsemessige skader både for de som jobbet i gruvene, de som var involvert i transport av stoffet, arbeidere i fabrikker og befolkningen i nærheten av gruvene. Gruvevirksomheten ble drevet av to sør-Afrikanske selskaper som var datterselskaper til det britiske selskapet Cape plc. I 1997 ble det på vegne av gruvearbeidere som også hadde bodd i nærheten av gruvene, og som grunnet gruvedriften hadde blitt påført store helseskader, reist sak i England. Saksøkerne hevdet at Cape plc var direkte ansvarlig for skadene på grunn av manglende sikkerhetsrutiner og kontroll av sine datterselskaper. Spørsmålet for domstolen var om sør-Afrikanske domstoler ville være bedre egnet til å behandle saken, tatt i betraktning begge parters interesser, samt sakens resultat. Domstolen fant at dette ikke var tilfellet, ut i fra at Cape plc var ansvarlig for kontrollen av og beslutningene vedrørende hvordan de sør-Afrikanske datterselskapene skulle drives. De krenkende handlinger hadde funnet sted i England, selv om skadelige følger inntraff i sør-Afrika. Det må imidlertid bemerkes at spørsmålet om hvilken domstol som er best egnet til å avgjøre saken er av prosessuell art, og sier ingenting om hvorvidt saksøktes materielt sett er ansvarlig.⁸⁸

Det er også eksempler på tilfeller hvor en sak har blitt avvist på grunnlag av *forum non conveniens*. Dette var blant annet tilfelle i *Jota vs Texaco* hvor Texaco ble saksøkt for miljømessige ødeleggelser i forbindelse med sin oljevirkosomhet i Ecuador og Peru, noe som igjen medførte store helsemessige skader for befolkningen. En rekke saksanlegg ble her avvist av retten med den begrunnelse at domstolene i Ecuador var bedre egnet. Dette til tross for at Ecuadorianske myndigheter mente saksøkerne ville ha bedre muligheter til erstatning og oppreisning i amerikanske domstoler.⁸⁹ Det samme var tilfelle i forbindelse med Bhopal tragedien i India. På grunn av dårlige sikkerhetsreguleringer lekket det ut giftige gasser som tok livet av 2000 mennesker og skadet over 200 000. En meget restriktiv anvendelsen av *forum non Conveniens* førte her til at indiske saksøkere ikke kunne gå til sak mot selskapet Union Carbide i

⁸⁷ Se *Lubbe and others vs Cape plc*, 1999, Int'l Litigation Procedure 113, CA

⁸⁸ Se Bottomley, s 104

⁸⁹ Se Kamminga s 236

hjemlandet USA, til tross for fyldige bevis for at indisk lovgivning ikke ville gi tilstrekkelig kompensasjon.⁹⁰

Det har altså vært mulig å anlegge sak for nasjonale domstoler hvor multinasjonale selskaper har krenket helt grunnleggende og fundamentale menneskerettigheter. Dette har imidlertid til nå kun vært mulig i henhold til den anglo-amerikanske doktrinen, Aliens Tort Claim Act, og med de begrensinger som følger av *forum non conveniens*. For øvrig vil også det faktum at det i mange tilfeller vil være et krav om at handlingen ble gjort på vegne eller i samarbeid med statlige myndigheter være en begrensning. Et ytterligere problem vil være fremskaffelsen av tilstrekkelige bevis, noe som vil kunne by på problemer ettersom skaden fant sted i et annet land. En annen faktor er at det saksøkte selskap i mange tilfeller vil ha betydelige ressurser å bruke på juridisk ekspertise til sitt forsvar, ofte i motsetning til hva som er tilfelle for saksøker. Betydningen av denne type saksanlegg er således av begrenset betydning for å kunne trekke multinasjonale selskaper til ansvar for brudd på menneskerettighetene. Slike saksanlegg vil likevel kunne være av stor betydning for utviklingen av prinsippet om at selskaper kan bli ansvarlig for menneskerettighetskrenkelser knyttet til deres økonomiske virksomhet.⁹¹

7.2.2 Utvikling av en internasjonal domstol

En annen mulig løsning er at det opprettes en internasjonal domstol som gis kompetanse til å dømme multinasjonale selskaper for brudd på menneskerettighetene som kan knyttes til deres virksomhet.

Når det gjelder individer har det som tidligere vist, vært mulig å trekke disse til ansvar ved å opprette særskilte krigsdomstoler, som for eksempel var tilfelle med Nürnberg- og Tokyo-domstolene etter den annen verdenskrig, og domstolene som ble opprettet i forbindelse med krigshandlingene i Rwanda og det tidligere Jugoslavia. Etter opprettelsen av Den internasjonale straffedomstol er det nå også mulig å straffeforfølge og dømme fysiske personer for folkemord, krigsforbrytelser og forbrytelser mot

⁹⁰ Se Kamminga, s 79

⁹¹ Se Kamminga, s 228

menneskeheten for denne permanente domstolen. Domstolens kompetanse er imidlertid av subsidiær art, hvilket betyr at straffeforfølgelsen først og fremst skal søkes gjennomført ved nasjonale domstoler. Det er først ved manglende evne eller vilje hos nasjonale domstoler at ICC trer i virksomhet. Som tidligere beskrevet gjelder ICC heller ikke for juridiske personer slik at multinasjonale selskaper ikke kan straffeforfølges og dømmes for denne domstolen. The World Development Movement har imidlertid kommet med et forslag hvor stater kan vedta en konvensjon som gir en internasjonal domstol jurisdiksjon over multinasjonale selskaper. Dette forslaget bygger i stor grad på etableringen av Den internasjonale straffedomstol, med unntak av at det for selskapers vedkommende vil være mer aktuelt med et sivilt ansvar framfor et strafferettslig ansvar.⁹² En annen mulighet er at eksisterende organer som for eksempel UN High Commissioner for Human Rights (UNHCHR) eller the Sub-Commission for the Promotion and Protection for Human Rights gis kompetanse til å etterforske og offisielt publisere og fordømme multinasjonale selskaper som krenker menneskerettighetene.⁹³ Slik offentlig fordømmelse vil kunne få dramatiske konsekvenser for de aktuelle selskaper og følgelig bidra til endringer i deres virksomhet.

7.2.3 Utvikling av en ombudsmannsordning

Ved siden av muligheten for håndhevelse ved nasjonale domstoler eller eventuelt en internasjonal domstol, kan det også tenkes en ombudsordning. Dette har vært forslått i et dokument fra organisasjonen Forum for Utvikling og Miljø. Det er her forslått en ordning med et ombud for næringsliv og menneskerettigheter som kan tenkes å sikre en oppfølging av selskaper som driver sin virksomhet i strid med anerkjente konvensjoner på menneskerettighetsområdet. En slik ordning vil kunne fungere som en klageinstans, og det kan tenkes at selskaper som krenker sentrale menneskerettigheter utsettes for visse sanksjoner. For eksempel er det en mulighet at vedkommende selskap fratras muligheten til støtte i sine internasjonaliseringsstrategier. Videre kan det tenkes mer indirekte sanksjoner som rådgivning, korreksjon og offentlig omtale.⁹⁴

⁹² Se Kamminga, s 87

⁹³ Se Kamminga, s 87

⁹⁴ Se KOMpakt artikkel 3

8 Oppsummering og avsluttende bemerkninger

I et globalt samfunn hvor virksomheter i større og større utstrekning opererer på tvers av landegrensener, viser det seg at nasjonal lovgivning ikke er tilstrekkelig for å regulere multinasjonale selskapers virksomheter. Problemstillingen har her vært om internasjonal rett kan regulere multinasjonale selskaper og deres virksomhet, og i hvilken grad multinasjonale selskaper kan stilles til ansvar på grunn av brudd på internasjonale menneskerettigheter.

Det klare utgangspunkt er at internasjonal rett retter kun skaper forpliktelser for stater. Det har likevel i enkelte tilfeller vist seg at også private rettssubjekter kan pålegges forpliktelser i forhold til menneskerettighetene. I slike tilfeller har det dreid seg om brudd på de mest grunnleggende og fundamentale rettighetene, som karakteriseres som *jus cogens* og *erga omnes* rettigheter. For eksempel har det dreid seg om brudd på forbudet mot tortur, slavearbeid, folkemord og forbrytelser mot menneskeheten. Dette er rettigheter som er så grunnleggende og fundamentale, og som fordømmes av ethvert rettssystem i så stor grad, at enhver i samfunnet må ha en forpliktelse til ikke å krenke slike rettigheter. Det kan således synes å være et vilkår for at private skal kunne stilles til ansvar for brudd på menneskerettighetene, at det er de mest grunnleggende menneskerettighetene som har blitt krenket.

Folkeretten er imidlertid av dynamisk karakter og vil kunne utvikle seg i tråd med samfunnsutviklingen ellers. I dagens samfunn hvor store multinasjonale selskaper får stadig større makt på bekostning av statlige myndigheter, kan det tenkes at bredden av menneskerettigheter som omfattes av selskapers ansvar vil utvides. Formålet med menneskerettighetene er som kjent, å gi individene beskyttelse mot at stater misbruker sin maktposisjon overfor borgerne. Når store multinasjonale selskaper i stadig større grad tar over denne makten, er det nødvendig at selskapene også forpliktes til å bruke sin posisjon, makt og innflytelse på en ansvarlig måte.

Det er likevel klart at det primære ansvar for menneskerettighetene må ligge på statene og deres myndigheter. Ikke alle type menneskerettigheter vil kunne være forpliktende for multinasjonale selskaper. Deres ansvar og oppgave er først og fremst å drive økonomisk virksomhet, og ikke politikk. Selskaper hverken kan eller bør pålegges oppgaver og forpliktelser som i for stor grad er av politisk karakter, og som kan gå på bekostning av vertslandenes oppgaver. I hvilken grad selskapene kan og bør drive politisk virksomhet vil være avhengig blant annet hvor store ressurser selskapet har, hvor det operer og hvem som berøres av virksomheten. Det må primært være de statlige myndigheters oppgave å treffe politiske beslutninger og sørge for fellesgoder som infrastruktur, skoler og helsevesen. Det vil for øvrig på sikt også kunne være en trussel for demokratiet i land med et demokratisk styre, hvis det er multinasjonale selskaper og ikke først og fremst de folkevalgte, som skal stå for de viktige beslutninger i samfunnet. En annen betenkelighet ved at private selskaper i for stor grad skal tillegges en tilnærmet politisk rolle, er at et selskap faktisk kan gå konkurs. Spørsmålet man da kan stille seg er hva som i et slik tilfelle vil skje med de oppgaver selskapet har tatt på seg i myndighetenes sted.

Det synes altså som om internasjonal rett i en viss utstrekning har utviklet seg i retning av å pålegge også andre enn statene, en plikt til å respektere menneskerettighetene. Det er imidlertid fremdeles store utfordringer når det gjelder en internasjonal regulering av selskapers virksomhet. Fortsatt mangler internasjonale reguleringer og håndhevelsesmekanismer som direkte pålegger selskaper et menneskerettighetsansvar, og som kan stille selskapene til ansvar i tilfeller hvor menneskerettighetene krenkes.

9 Litteraturliste og kildehenvisninger

9.1 Bøker og artikler

Addo, Michael K. *Human rights standards and the responsibility of transnational corporations*. The Hague: Kluwer law international, c1999. ISBN 90-411-1246—4 (ib.)

Alston, Philip. *The sources of human rights law: Custom, Jus Cogens, General Principles*. [online](The Australian yearbook of international law, vol. 12, 1992) Philip Alston og Bruno Simma, s 82-108. Tilgang: <http://www.heinonline.org>, [sitert 17.08.2003]

Bedriftenes samfunnsansvar. [online]Oslo:Næringslivets hovedorganisasjon, 2003. Tilgang: <http://www.nho.no/samfunnsansvar>, [sitert 14.04.2003]

Bomann-Larsen, Lene. *Bedrifter i konfliktområder: Ansvarlig engasjement*. [online]Oslo: Næringslivets Hovedorganisasjon og Institutt for fredsforskning, 2002. ISBN 82-7511-055-6. Tilgang: <http://www.nho.no/samfunnsansvar>, [sitert 14.04.2003]

Borgen, Jan. *Bedrifters muligheter for innflytelse*, I: Mennesker og rettigheter nr 2, 1999, s 132-140

Bottomley, Stephen. *Commercial law and human rights*. Stephen Bottomley og David Kinley. Aldershot: Ashgate, c2002. ISBN 0-7546-2136-7 (ib.)

Brownlie, Ian. *Principles of public international law*. 5. edition, Oxford: Clarendon Press, 1998. ISBN 0-19-876399-2.

Business and human rights: a management primer/Shell International Petroleum Company. Nederland: Shell International Petroleum Company, 1998

Corporate responsibility for human rights: International and comparative perspectives: The new lex mercatoria. University of Oslo, Institute for public and international law, 2003. Edited by Ralph G. Steinhardt, Arthur Selwyn Miller.

Droit des libertés fondamentales. Louis Favoreu...[et al.] 2.edition, Paris: Dalloz, 2002. ISBN 2-247-04693-2

Eide, Asbjørn. *Globalisering og multinasjonale selskaper*, I: Mennesker og rettigheter nr 2, 1999, s 110-117

- Eide, Asbjørn. *Human rights and the oil industry*. Asbjørn Eide, Helge Ole Bergesen, Pia Rudolfson Goyer. Antwerpen: Intersentia, c2000. ISBN 90-5095-139-2 (h.)
- Goyer, Pia Rudolfsson. *Human rights and private enterprise: with an emphasis on companies operating abroad*. Pia Rudolfsson Goyer, Hugo Stokke. Oslo: The research Council of Norway, 2000. ISBN 82-12-01508-4 (h.)
- Horn, Norbert. *Legal problems of codes of conduct for multinational enterprises*. (Studies in transnational economic law; 1) Deventer: Kluwer, 1980. ISBN 90-268-1127-6
- Kamminga, Menno T. *Liability of multinational corporations under international law*. Menno T. Kamminga og Saman Zia-Zarifi. (Studies and materials on the settlement of international disputes; vol. 7) The Hague: Kluwer Law International, c2000. ISBN 90-411-1504-8 (ib.)
- Møse, Erik. *Menneskerettigheter*. Oslo: Cappelen Forlag, 2002. ISBN 82-02-19801-1. *Næringsliv og menneskerettigheter*. [online] Det konsultative organ for menneskerettigheter og norsk økonomisk engasjement i utlandet. (KOMpakt) Tilgang: <http://www.odin.dep.no/ud/mr/naeringsliv> [sitert 04.02.2003]
- Sjekkliste-Bedriftenes forhold til menneskerettighetene*. [online] Næringslivets hovedorganisasjon (NHO), 2002. Tilgang: <http://www.nho.no/samfunnsansvar> [sitert 14.04.2003]
- Ruud, Morten. *Innføring i folkerett*. Morten Ruud og Geir Ulfstein. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget, c2002. ISBN 82-15-00208-0 (ib.)
- Ruud, Morten. *Utvalgte emner i folkerett*. Morten Ruud, Geir Ulfstein og Ole Kristian Fauchald. Oslo: Tano Aschehoug, 2002, ISBN 82-518-3408-2 (ib.)
- Schierbeck, Jens. *Virksomheders menneskerettighedsansvar*. I: Mennesker og rettigheter nr. 2, 1999, s 102-109
- Shaw, Malcolm. *International law*, 5. edition, Cambridge: Cambridge University Press, 2003. ISBN 0-521-82473-7 (ib.)
- Vea, Jon. *Næringslivet ønsker dialog*, I: Mennesker og rettigheter, nr 2, 1999, s 141-147

9.2 Konvensjoner og deklarasjoner

Universal declaration of human rights, Paris 10. December 1948.

Norsk tittel: Verdenserklæringen om menneskerettighetene, 1948

The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 16. December 1966

Norsk tittel: Konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 1966.

The International Covenant on Civil and Political Rights, 16. December 1966

Norsk tittel: Konvensjonen om sivile og politiske rettigheter, 1966

European Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms, Roma 4. November 1950.

Norsk tittel: Den europeiske menneskerettighetskonvensjon, 1950.

International Convention on the Elimination on All Forms of Racial Discrimination, 4. January 1969

Norsk tittel: Konvensjonen om avskaffelse av alle former for rasediskriminering, 1969.

International Convention on the Rights of the Child, 20. November 1989.

Norsk tittel: Konvensjonen om barns rettigheter, 1989.

Convention on the Elimination on All Forms of Discrimination against Women, 18. December 1979.

Norsk tittel: Konvensjonen om å avskaffe alle former for diskriminering mot kvinner, 1979.

Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman and Degrading Treatment or Punishment, 10. December 1984

Norsk tittel: Konvensjonen mot tortur og annen grusom, umenneskelig eller nedverdiggende behandling eller straff, 1984.

Convention concerning Forced or Compulsory Labour, 28. June 1930.

Norsk tittel: ILO-konvensjon nr 29 om forbud mot tvangsarbeid.

Convention concerning Freedom of Association and Protection of the Right to Organise, 9. July 1949.

Norsk tittel: ILO-konvensjon nr 87 om foreningsfrihet og vern av organisasjonsretten.

Convention concerning the Abolition of Forced Labour, 25. June 1957.

Norsk tittel: ILO-konvensjon nr 105 om avskaffelse av tvangsarbeid.

Minimum age Convention, 1973

Norsk tittel: ILO-konvensjon nr 138 om minstealder for barns adgang til å arbeide.

Worst forms of Child Labour Convention, 1999.

Norsk tittel: Konvensjon nr 182 om forbud mot de verste former for barnearbeid.

Charter of the Organisation of American States, 30. April 1948.

Norsk tittel: Konvensjon om Organisasjon av amerikanske stater, 1948.

The American Convention on Human Rights, 2. November 1969.

Norsk tittel: Den amerikanske menneskerettighetskonvensjon, 1969.

African Charter on Human Rights and Peoples Rights, 1981.

Norsk tittel: Den afrikanske konvensjon om menneskenes og folkenes rettigheter, 1981.

The Vienna Convention on the Law of Treaties, 23. May 1969.

Norsk tittel: Wienkonvensjonen om traktatretten, 1969.

Statute of the International Court of Justice, 26. June 1945.

Norsk tittel: Statuttene for Den internasjonale domstol, 1945.

9.3 Codes of conduct

ILO Tripartite Declaration of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy, Geneva 1977.

OECD Declaration on International Investment and Multinational Enterprises, 1976.

9.4 EU-resolusjoner

European Parliament Resolution A4-0508/98 on EU standards for European Enterprises operating in developing countries towards an European Code of Conduct.

9.5 Rettspraksis

9.5.1 International Court of Justice

Barcelona traction-saken (Belgium vs Spain) ICJ Reports [1970] p. 3

Nicaragua-saken, ICJ Reports [1986] p. 108.

9.5.2 International Military Tribunals

Case No 48, Trial of Friedrich Flick and Five Others, US Military Tribunal, Nuremberg, 20. Apr.-22.Dec. 1947, Law Reports of Trials of War Criminals, Vol IX, pp 1-68.

Case No 57, The I.G.Farben Trial, Trial of Carl Krauch and Twentytwo Others, US Military Tribunal, Nuremberg, 14. Aug-29 July 1948, Law Reports of Trials of War Criminals, Vol X, pp 1-68.

Case No 58, The Krupp Trial, Trial of Alfred Felix Alwyn Krupp von Bohlen und Halbach and Eleven Others, US Military Tribunal, Nuremberg, 17. Nov 1947-30 .June 1948, Law Reports of Trials of War Criminals, Vol X, pp 69.181.

9.5.3 United Kingdom

Connelly vs RTZ Corporation plc., 1996, 2 WLR 251

Lubbe and others vs Cape plc, 1999, Int'l Litigation Procedure 113, CA

9.5.4 United States

Filartiga vs Peña-Irala, 630 F.2d 876 (2d Cir. 1980)

Doe vs Unocal, 963 F. Supp. 880, Central District of California, 1997

Kadic vs Karadzic, 70 F3d 232 (2d Cir 1995)

9.6 Nasjonal lovgivning

28 United State Code § 1350. Alien's action for tort

9.7 Internetttsider

www.un.org

www.oas.org

www.nho.no

www.odin.dep.no/ud/mr/naeringsliv

www.ilo.org

9.8 Stortingsdokumenter

St.meld. nr 21 (1999-2000), [online]. Tilgang:

<http://www.odin.dep.no/ud/mr/naeringsliv>

